

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
ІНСТИТУТ ПРАКТИЧНОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА АРТ-МЕНЕДЖМЕНТУ

КАФЕДРА МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра

**КИЇВСЬКІ КИРИЛИЧНІ СТАРОДРУКИ
XVII-XVIII СТ.СТ. ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ АТРИБУЦІЇ**

Виконав:

студент II курсу групи ММЕ-21-20з
спеціальності 023 – «Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтво, реставрація»

Федоренко Владислав Леонідович

Керівник: доктор мистецтвознавства, професор

Федорук Олександр Касьянович

Рецензент: кандидат мистецтвознавства, доцент
кафедри комп'ютерної та інженерної графіки
дизайну Національного транспортного ун-ту
Лампека Микола Геронтійович

Допустити до захисту:

Протокол засідання кафедри № 5 від « 10 » листопада 2021 р.

Завідувач кафедри мистецтвознавчої експертизи

професор Федорук О.К.

АНОТАЦІЯ

Федоренко В.В. Київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст. та особливості їх атрибуції. Магістерська дипломна робота на правах рукопису.

Дипломна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістр за спеціальністю 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація». – Київ. Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. 2021.

Робота виконана на кафедрі мистецтвознавчої експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Тему дипломної роботи затверджено рішенням кафедри (протокол № __ від _____).

Керівник дипломної роботи: Федорук Олександр Касьянович, доктор мистецтвознавства, професор, завідувач кафедри мистецтвознавчої експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Рецензент дипломної роботи: Лампека Микола Геронтійович, кандидат мистецтвознавства.

Зміст анотації

Дослідження присвячено кириличним стародрукам XVII-XVIII ст.ст., виданим друкарнями м. Києва та Київського регіону, їх генезису та еволюціонуванню. Обґрунтовується сутність і зміст категорії «київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст.», класифікуються, систематизуються та характеризуються їх основні види. Узагальнюються та аналізуються наукові розвідки українських і зарубіжних учених київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

Визначаються завдання, методи, порядок і особливості експертизи і атрибуції київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. Систематизуються каталоги стародруків, як джерела атрибуції київських кириличних видань XVII-XVIII ст.ст.

Ключові слова: стародрук, київські кириличні стародруки, атрибуція київських кириличних стародруків, друкарня Печерської лаври.

Annotation content

The research is devoted to Cyrillic old prints of the XVII-XVIII centuries, published by printing houses of Kyiv and Kyiv region, their genesis and evolution. The essence and content of the category "Kyiv Cyrillic old prints of the XVII-XVIII centuries" are substantiated, their main types are classified, systematized and characterized. Scientific researches of Ukrainian and foreign scientists of Kyiv Cyrillic old prints of the XVII-XVIII centuries are generalized and analyzed.

The tasks, methods, procedure and features of examination and attribution of Kyiv Cyrillic old prints of the XVII-XVIII centuries are determined. Catalogs of old prints are systematized as sources of attribution of Kyiv Cyrillic editions of the XVII-XVIII centuries.

Key words: old print, Kyiv Cyrillic old prints, attribution of Kyiv Cyrillic old prints, Pechersk Lavra printing house.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні та історичні основи дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.	12
1.1. Київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст.: поняття, зміст, сутнісні ознаки, класифікація	12
1.2. Київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст., як об'єкт наукових досліджень.....	26
1.3. Генезис і еволюціонування київських друкарень і книгодрукарства у XVII-XVIII ст.ст.	35
Висновки до розділу 1.	47
РОЗДІЛ 2. Особливості атрибуції київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.	51
2.1. Завдання, предмет, об'єкт та методи експертного дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.	51
2.2. Каталоги стародруків, як джерела атрибуції київських кириличних видань XVII-XVIII ст.ст.	53
2.3. Послідовність дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.	83
Висновки до розділу 2.	100
ВИСНОВКИ	103
ДОДАТКИ	108
Список використаних джерел	109

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розвиток незалежної України як успішної європейської держави залежить не тільки від вектору її політики і успіху економічного розвитку, а й від пізнання витоків її проєвропейської історичної спадщини у сфері науки, культури і мистецтва. Одним із важливих об'єктів цієї спадщини є українські кириличні стародруки кін. XVI ст. – поч. XIX ст.ст. Вони, за свідченням українських дослідників, «дають багато цінних свідчень з історії як самого книгодрукарства, так і тісно пов'язаних із ним паперового виробництва, граверного мистецтва. Майже всі книги у той час ілюструвалися гравюрами і прикрашались орнаментами».¹

Серед множини різних стародрукованих книг, виданих у друкарнях Львову, Острогу, Луцька, Почаєва, Бердичева, Чернігова, Фастіва й інших українських міст, важливе місце в історії кириличних стародруків належить більше ніж тисячі виданням, які побачили світ у м. Києві з поч. XVI ст. – до XVIII ст. I, найперше, друкарні Києво-Печерської лаври, яка за словами І. Огієнка, «з самого початку свого аж до сер. XVIII віку майже не мала собі ніякої конкуренції».² Так, київські патерики і акафісти мали неабияку популярність не лише на Київщині, а й розповсюджувалися до поч. XVIII ст. на Львівщині, Холмщині, Закарпатті та Волині. Вони були популярними і за межами Київщини. Зокрема, О. Гусева писала про те, що «велику роль у завоюванні російського книжкового ринку українською книгою відігравав її європейський тип оформлення ...».³

Разом із тим, спочатку імперська політика Петра I та насильницьке перепідпорядкування ставропігії Києво-Печерської лаври від Константинополя до Москви і впровадження цензурування українських стародруків Синодом, істотно загальмували і звузили сферу книгодрукарства в Києві. Ранні ж

¹ Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в Гос. публ. б-ке УССР. Состав.: С.О. Петров, Я.Д. Бирюк, Т.П. Золотарь. Киев: Изд-во Акад. наук УССР, 1958. С. 5. (267 с).

² Огієнко І. Історія українського друкарства. Том I. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII в.в. Львів: Накладом наук. Товариства імені Шевченка, 1925. (Репринт). Київ: «Либідь», 1994. С. 255. (446 с.).

³ Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI – XVIII в.в. Методические рекомендации. Москва: РГБ, 1997. С. 4.

українські кириличні стародруки, видані до XVIII ст., масово вивозились до Росії.

Надалі, після включення України до складу колишнього СРСР, ця імперська політика щодо київських стародруків XVI – до XVIII ст.ст. продовжувалась. До того ж, самотність згаданих київських видань невілювалася завдяки радянській ідеології про Київську Русь, як про «колиску трьох братніх народів – російського, українського та білоруського», які здавна мали спільну історію та культуру. Це призвело до штучної монополії Росії щодо збереження та дослідження українських кириличних стародруків. Так у 1997 р., за свідченням О. Гусевої, було відомо знаходження 1273 позицій (видів видань) українських кириличних стародруків (із них із 1616 по 1800 рік більше 700 назв книг видано у Києво-Печерській лаврі)⁴, із яких в Росії зберігалось біля 90%, а в Україні лише біля 70%.

Після проголошення незалежності України увага до національної культурної спадщини і, зокрема, до київських кириличних стародруків посилилась. Зріс інтерес до них як з боку спеціалізованих державних установ (Музей книги і друкарства України, Відділ стародруків і рідкісних видань Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, Відділ рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича КНУ ім. Т. Шевченка, державних архівів і ін.), так і приваних колекціонерів (В. Гайдук, А. Недільський і ін.). Київські кириличні стародруки стали також предметом уваги численних антикварів, букіністів і бібліофілів.

Зазначене вище сприяло тому, що в Україні були віднайдені, атрибутовані та переатрибутовані нові видання та нові примірники уже відомих київських стародрукованих видань. Попит на такі стародруки зумовив необхідність приросту знань про їх походження, зміст, структуру та форму, а також потребу в модернізації методик їх експертного дослідження та атрибуції, що й зумовлює актуальність цього магістерського дослідження.

⁴ Зібрання українських стародруків XVI – XVIII століть. Перд. В. Бочковська-Мартинівич, Л. Хауха. Київ: АДЕФ Україна, 2012. С. 183.

Мета та завдання дослідження. Метою цієї магістерської роботи є обґрунтування цілісної концепції київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., як важливого об'єкту національної культурної та мистецької спадщини, та особливостей їх експертного дослідження та атрибуції.

Визначена мета зумовила формування наступних завдань магістерського дослідження:

- визначення сутності, змісту та ключових ознак категорії «київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст.»;
- здійснення класифікації київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. та характеристика їх основних видів;
- узагальнення та систематизація наукових досліджень київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. у Україні та за кордоном;
- періодизація генезису та еволюціонування київських друкарень і книгодрукарства в XVII-XVIII ст.ст.;
- обґрунтування завдань, предмету, об'єктів і методів експертного дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.;
- аналіз і систематизація каталогів як важливого джерела дослідження та атрибуції київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.;
- визначення основних стадій експертного дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. і особливостей їх проведення.

Об'єкт дослідження – книгодрукарство та київські кириличні стародруковані видання в XVII-XVIII ст.ст.

Предмет дослідження – експертні дослідження та атрибуція київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

Джерельною базою дослідження стали спеціальні публікації українських (Н. Бондар, В. Бочковська, О. Губи, Я. Ісаєвич, Я. Запаско, А. Зернова, С. Кагамлик, І. Ковальчук, С. Петров, Л. Хауха, М. Шамрай) і зарубіжних (О. Гусева, Т. Каменєва, І. Полонською, О. Сидоров і ін.) учених та експертів, присвячені київським кириличним стародрукам XVII-XVIII ст.ст., їх експертизі та атрибуції. Поряд із дослідженнями кириличних стародруків, які проводились у другій пол. XX ст. - XXI ст.ст., використані результати наукових розвідок таких

відомих учених і громадських діячів М. Драгоманова, І. Зубрицький, П. Куліша, І. Огієнка, І. Франка і ін., присвячені генезису і культурній цінності кирилівських стародруків, видрукованих на Українських землях.

Самостійну групу джерел цієї магістерської роботи становлять каталоги кириличних стародруків, у тому числі, спеціалізовані каталоги, в яких упорядковані та представлені київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст. Упорядниками цих каталогів виступили вище згадані українські та зарубіжні дослідники Н. Бондар, В. Бочковська, С. Волощенко, О. Гусева та інші (Л. Горфункель, І. Поздєєва, Л. Спіріна, Н. Чернишова).

Важливими для мети і завдань цього дослідження стали і наукові джерела, які містять загальні методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України, насамперед – кириличних стародруків (Н. Бондар, Л. Гнатенко, Л. Дубровіна, Н. Зубкова і ін.⁵), методики експертного дослідження, зокрема в частині ідентифікації та атрибуції кириличних стародруків у цілому (О. Гусева⁶), а також методики, які безпосередньо відображують особливості дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

При проведенні дослідження також використано Звіт НДР на тему: «Розробка методики мистецтвознавчого дослідження стародрукованих книг кириличного друку» (Київський НДІСЕ; керівн. І. Ходченко, *реєстр. № ІХ.1.1-2018/3*)⁷, складовою якого є проект однойменної методики, яка на сьогодні проходить планову апробацію в системі науково-дослідних установ судової експертизи (НДУСЕ) Міністерства юстиції України.

Методологічну основу роботи становить система світоглядних методологічних принципів (історизму, діалектики, наукового плюралізму та достовірності та ін.) і конкретних методів пізнання походження та природи

⁵ Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки. Уклад. Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, О.І. Іванова / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України. Київ: НБУ, 2007. 134 с.

⁶ Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI – XVIII в.в. Методические рекомендации. Москва: РГБ, 1997. 140 с. (Работа с редкими и ценными изданиями (книжными памятниками)).

⁷ Розробка методики мистецтвознавчого дослідження стародрукованих книг кириличного друку: Звіт НДР; Київський НДІСЕ; (*реєстр. № ІХ.1.1-2018/3*). Київ, 2020. 180 с.

київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., особливостей їх експертного дослідження. Зокрема, при проведенні дослідження були використані наступні методи наукового пізнання досліджуваних об'єктів:

історичний метод, який дозволив пізнати особливості та основні періоди генезису та еволюціонування київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., а також *історично-порівняльний*, який спряв виявленню особливостей київського книгодрукарства, порівняно з іншими українськими, білоруськими і російськими кириличними виданнями цього історичного періоду;

структурно-функціональний метод, що став, у широкому сенсі, інструментарієм до усвідмлення призначення київських кириличних стародруків як важливих національних культурних цінностей, які одночасно здійснюють когніативно-евристичну, ціннісноутверджуючу та культурологічну функції та, у *звуженому сенсі*, дав змогу пізнати всі структурні елементи стародрукованих книг кирилівського друку (ломбарди, сигнатури, гравюри, бандеролі, виливні прикраси та ін.) й визначити їх призначення в відповідних виданнях, для врахування при здійсненні експертизи і атрибуції досліджуваних стародруків;

компаративіський (порівняльний) метод, який використовувався для порівняння київських кирилівських стародруків XVII-XVIII ст.ст. із українськими стардрукованими книгами польським і латинським шрифтом, а також із рівнем книгодрукарства і виданнями, що виходили у досліджуваній період у державах Європи;

формально-догматичні методи, які включають такі класичні способи і прийоми пізнання культурних цінностей, до яких відносимо й київські кириличні стародруки, як: індукція та дедукція; роздільний аналіз, співставлення та порівняння; конкретизація та абстрогування та ін.;

герменевтичний метод, заснований на принципах тлумачень і інтерпритацій сенсів і форм, у тому числі й сакральних, які були закладені в київських кириличних стародруках XVII-XVIII ст.ст.

Інформаційно-фактологічну базу магістерського дослідження становлять: київських кириличних стародруках XVII-XVIII ст.ст.; спеціальні наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених, методики каталоги і

альбоми, присвячені вітчизняним кириличним стародрукам; актуальна інформація періодичних та інформаційних видань, у тому числі ресурси глобальної мережі «Інтернет», які стосуються експертних досліджень, ідентифікації та атрибуції стародрукованих видань кириличного друку, випущених у м. Києві та на Київщині в цілому.

Наукова новизна дослідження полягає в критичному переосмисленні та модернізації концептуальних київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., як важливого об'єкту національної культурної спадщини, визначенні особливостей їх атрибуції та формуванні пропозицій щодо удосконалення існуючих методик експертного дослідження відповідних видань.

У магістерській роботі, відповідно до поставлених завдань, було:

- визначено сутність, зміст, кваліфікуючі ознаки і основні види київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., проаналізовано основні види цих видань (за тематикою, хронологією, шрифтами, друкарнями, граверами та ін.);

- проаналізовано та систематизовано за хронологічним, предметним і іншими критеріями наукові доробки вітчизняних і зарубіжних учених у частині дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.;

- здійснено періодизацію основних етапів становлення та розвитку київських книгодрукарень і кириличних стародруків, виданих у них, в XVII-XVIII ст.ст.;

- обґрунтовано основні завдання, об'єкти, предмет і методи експертного дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., властиві для мистецтвознавчої експертизи;

- проаналізовано та систематизовано основні каталоги, які є джерелом для атрибуції київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.,ст. які видавались в Україні та за кордоном із XIX ст. – до сьогодні;

- визначено порядок проведення експертизи київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. і встановлено його основні стадії та розкрито їх зміст і особливості проведення.

Теоретичне значення отриманих результатів полягає у критичному переосмисленні та модернізації теоретико-методичних основ і методик атрибуції

київських кириличних стародруках XVII-XVIII ст.ст. й формуванню концептуальних засад експертного дослідження відповідних видань в умовах сьогодення. Висновки та положення, обґрунтовані в цій магістерській роботі, можуть бути використані для подальших наукових досліджень київських кириличних стародруках XVII-XVIII ст.ст., а також для підготовки експертів-мистецтвознавців у вищих навчальних закладах України.

Практичне значення дослідження положень і пропозицій магістерської роботи полягає у можливості їх застосування в діяльності експертів-мистецтвознаців, судових експертів, які проводять мистецтвознавчі експертизи і експертні дослідження, наукових працівників державних, комунальних і приватних бібліотек і музеїв, архівів, антикварів, букіністів і всіма небайдужими до українських кириличних стародруків, як важливої складової національної культури.

Особистий внесок здобувача. Дослідження київських кириличних стародруках XVII-XVIII ст.ст. та особливостей їх атрибуції здійснювалось автором під керівництвом завідувача кафедри мистецтвознавчої експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв проф. О. Федорука. Водночас, ця наукова кваліфікаційна робота виконана нами самостійно та одноособово, з дотримання принципів і вимог академічної доброчесності. Посилання на положення наукових робіт інших авторів, використані в цьому магістерському дослідженні, здійснені відповідно до усталених правил цитування.

Апробація результатів дослідження. Апробація результатів магістерського дослідження здійснювалася автором на:

Науково-практичній конференції «Наукова атрибуція творів, експертиза та оцінка культурних цінностей», організованій та проведеній в режимі інтернет-стрімінгу кафедрою мистецтвознавчої експертизи Національною академією керівних кадрів культури і мистецтва Міністерства культури та інформаційної політики України у формі доповіді на тему: «Дослідження Я. Запаска та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» як джерело атрибуції київських стародруків XVII–XVIII століть».

Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики», за результатами участі в якій опубліковано наступні тези доповіді:

- *Федоренко В.Л.* Проблеми утвердження судової експертизи об'єктів авторського права від «Видавничої революції І. Гутенберга» – до поч. ХХ століття. *Проблеми та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики: міжнар. наук.-практ. конф.* (16 жовтня 2020 р., м. Одеса). Одеса, 2020. С. 600-605.

XV-ій Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку», за результатами участі в якій опубліковано наступні тези доповіді:

- *Федоренко В.Л.* Дослідження С.О. Петрова «Книги кириличного друку ХVІІІ ст.ст.» (Київ, 1956 р.) як джерело для атрибуції київських кирилических стародруків, виданих цивільним шрифтом. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: Матер. ХV-ої Міжнар. Наук.-практ. Конфер., м. Київ: м. Роттердам, 07 листопада 2021 р. Київ; Валлетта: ГО «ВАДНД», 2021. С. 108-112.*

Структура. Структура зумовлена поставленими завданнями і складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. Додатки включають список ілюстрацій. Загальний обсяг праці – ___ сторінки.

РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні та історичні основи дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

1.1. Київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст.: поняття, зміст, сутнісні ознаки, класифікація

Книги здавна асоціюють не лише зі знаннями, а й зі спеціальним видом мистецтва – книгодрукарством. Можемо погодитись із авторами «Енциклопедії книжковї справи», які пишуть, що *«у книзі твір автора набуває інше художньо-технічне втілення, від чого в ідеальному випадку читач краще сприймає її зміст і форму, не говорячи уже про естетичне насолодження від книги, як своєрідного витвору графічного мистецтва, що також не може не впливати на розум і почуття читача»*.⁸ Власне, іще рукописні книги і першодруки сформували цінність писаного та друкованого слова, а також естетику книги, як джерела знань, рівня розвитку культури і витвору книжкового мистецтва.

Як відомо, письмова культура виникла іще в Єгипті, біля 4 000 року до н.е. [].⁹ Писемності приписувались сакральні-магічні властивості, а вміння рахувати, писати і читати тривалий час були привілеєм богів, їх намісників на землі – жерців, царів, аристократії та заможних людей.¹⁰ Так, у Єгипті Бог мудрості, рахунку та письма Тот був *«... непізнаним і утаємниченим, оскільки перетворення слів у письмо означало володіння всесильним і окутаним таємницею знанням, яке приносило в буття те, чого не було»* [с. 18].¹¹

Із винайденням шрифту, письмо, як засіб і форма збереження та поширення інформації, стало популярним у різних народів і в різних державних утвореннях, у першу чергу, в деспотіях Стародавнього Сходу. Давні єгиптяни

⁸ Энциклопедия книжного дела / Ю.Ф. Майсурадзе, А.Э. Мильчин, Н.П. Маковеев и др. Ишд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Юристь, 2004. С. 32. (634 с).

⁹ Нестеренко О. Інформація в Україні: право на доступ. Київ: Наук. вид. «Акта», 2012. С. 232. (306 с.).

¹⁰ Федоренко В.Л. «Інформаційна видавнича революція» І. Гутенберга та утвердження авторського права і суміжних прав та механізмів їх захисту в Європі. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2019. № 4. С. 290. (С. 288-300).

¹¹ Бернстайн У. Массмедиа с древнейших времен и до наших дней; пер. с англ. Н. Омеляновича, А. Николаева. Москва: Изд-во АСТ, 2017. С. 18. (512 с.).

першими навчилися поєднувати ідеографічні знаки зі звуковими зображеннями слів. Цей винахід відокремив усне та письмове мовлення. Їх досвід закріплення та передачі інформації був успадкований і удосконалений сусідніми народами, зокрема, фінікійцями [, с. 173].¹²

Латинський шрифт, який нині широко застосовується на Заході, а також широко використовувався і в стародруках в Україні в XV-XVIII ст.ст., свого часу був запозичений із грецького письма. Останнє, так само, як і єврейське, було похідним від фінікійської абетки. Їх спорідненість підтверджена й семантикою самого слова «абетка», похідним від назв двох перших букв фінікійського, єврейського, грецького та латинського шрифтів - «альфа» та «бета». [, с. 69].¹³ Власне, сама Біблія має іще одну вживану назву – «Святе письмо». У ньому є посилання й на алфавіт, як основу божественного порядку. В Об'явленні Святого Іоана Богослова, вірш 1:8, бог свідчить: *«Я - Альфа й Омега, говорить Господь, Бог, Той, Хто є, Хто був і Хто має прийти, Вседержитель»*.

З часом у різних народів світк з'являються власні абетки і письмо. Одні з них поширюються на весь світ і переживають тисячоліття, інші залишаються носіями традицій і культури малих племен і народностей. Але, всі вони є важливим інструментарієм для розвитку цивілізацій і культур світу, Так, на думку Дж. Гліка, Платон, один може говорити з багатьма, мертвий – із живими, а живі – з тими, хто іще не народився. Писемність була потрібна для збереження й поширення інформації в часі та просторі та пройшла генезис від піктографії (*запис зображення*) до ідеографії (*запис ідей*), а надалі й до логографії (*запис слів*) [, с. 40-42].¹⁴ Логографія, в свою чергу стала предтечею перших рукописних книг.

Відзначимо, що розвиток писемності стримувався високою вартістю інструментів (знарядь) і матеріалів для письма. Перші сувої (свитки), починаючи

¹² Тайлор Эд. Б. Антропология. Введение к изучению человека и цивилизации; пер. с англ. д-ра И.С. Ивина. Изд. 2-е. С 78 рис. в тексте. С.-Петербург: Изд-е И.И. Биливина. 1898. С.173. (436 с.).

¹³ Бернштейн У. Массмедиа с древнейших времен и до наших дней; пер. с англ. Н. Омеляновича, А. Николаева. Москва: Изд-во АСТ, 2017. С. 69.

¹⁴ Глик Дж. Информация. История. Теория. Поток; пер. с англ. М. Кононенко. Москва: Изд-во АСТ: CORPUS, 2016. 576 с.

з III тис. до н.е., робилися в Єгипті, зі склеєних листів папірусу. У зв'язку з дорожнечею папірусу, для деяких видів текстів використовувалися дерев'яні та глиняні таблички, на яких тексти викарбовувалися стилетом. За часів Античності автор частіше диктували писарям, ніж самі писали свої книги. До сьогодні дійшли листи Цицерона до Тіта Помпеона Аттика, багатого римлянина, який колекціонував і виготовлював різноманітні книги. Серед працівників, які працювали у Аттика, Цицерон виокремлював: а) грамотних молодих людей (*pueri litteratissimi*); б) читців (*anagnostae*); в) копіїстів (*librarii*).¹⁵ Не відомо, чи мав Аттік дохід від своєї діяльності, але він надавав безкоштовний доступ до книг грамотним людям і Цицеронові, чим і увіковічив себе.

Про цей період розвитку рукописних книг відомий дослідник авторського права В. Спасович свого часу писав наступне: «... творів було обмаль, вони знаходились у обігу незначного кола обізнаних людей, в небагатьох і надзвичайно дорогих списках. Окремі літератори або були людьми самодостатніми, забезпеченими із інших джерел, або ж годувалися крихтами від щедрот сильних світу цього, чиї двори вони прикрашали, чиї справи вони прославляли».¹⁶

Повага та любов до книг була важливим ландшафтом і для Київської Русі (Великого Київського Князівства). Століття тому професор Д. Айналов писав, що іще в Давній Русі серед князів, «ми знаємо, були особи, які справедливо заслужили прізвисько «книголюбів». До числа яких ми відносимо хоча б вел. князя Святослава, для якого зроблені списки збірників 1073 і 1076 р.р., князь Володимира Васильковича, Володимира Мономаха (р. 1053-пом. 1125), та його батька, Всеволода, «вже дома сидя ізучивша п'ять язиков». ... Подібно тому, як один оре землю, а інший засіє сім'я, так і Св. Володимир удобрив Русь хрещенням, а Ярослав «насея книжні словеса серця верних людей», і ми пожинаємо «ученіє приємлюще книжное»».¹⁷

¹⁵ Кирия И.В., Новикова А.А. История и теория медиа: учебн. Москва: Изд. дом. Высш. школы эконмики, 2017. С. 141. 423 с.

¹⁶ Спасович В. Права авторские и контрафакция. Санктпетербург: Изд-е книготорговца и типографа М.О. Вольфа, 1865. С. 1.

¹⁷ Русская история в очерках и статьях. Составл. при участии профессоров и препод. Под ред. проф. М.В. Довнар-Запольского. Том I, с 43 рис. и 2 карт. [2-е изд.]. Москва: Типо-Литограф. И. Люндорф; Моск. учеб. кн-во, [1909]. С. 464. (618 с. разд. паг., 1 карт. : ил.).

За доби раннього Середньовіччя свитки (списки) трансформувалися в звичні для сучасників книги (т.з. «кодекси»), які традиційно стосувалися проблематики християнської віри, і видавалася університетським факультетами богослів'я. Зпочатку такі книги-кодекси технологічно являли собою все ті ж пергаменти, але вже розрізані на листки і послідовно скріплені в зошити. Ім'я автора твору вказувалося не завжди, оскільки часто не було відомим. Замість нього часто писали ім'я копіюста. У книзі позначувалися сторінки, а пізніше – розділи і параграфи. Це дозволяло структурувати зміст тексту й встановлювали свого роду навігацію для читача.¹⁸ Так у Європі з'явилися книги-кодекси із питань богослів'я, філософії, етики, історії, педагогіки, медицини, алхімії, а також перші художні твори.

Утім, лише «видавничої революції І. Гутенберга», яка в сер. XV ст. подарувала людству винахід книгодрукарству і, по-суті, стала прологом наукової революції в Європі, відкрила нову сторінку в історії європейської культури, науки і мистецтва. Відомий французький мислитель XIX ст. Е. Лабуле писав про значення винаходу І. Гутенберга таке: *«До винаходу Гутенберга самі звичайні знання були виключно здобутком дуже обмеженого кола осіб. Пергаментні копії були дорогою річчю й при цьому важкими для читання, і якщо перший манускрипт іще можна було вільно читати, то наступний уже менш вільно. ... Книга в порівнянні з манускриптом те ж саме, що й залізниця з пішою людиною»* [с. 150-151].¹⁹ За відносно короткий час «книгодрукарський локомотив» І. Гутенберга підкорив не лише Західну, а й Східну Україну.

Так, в Україні, уже в XV ст. у бібліотеках львівських міщан були книги лютеранських і кальвіністських авторів, які завозилися із Західної Європи. Ідеться про інкунамбули («колискові друки»), книги, які вийшли до 1500 року, у

¹⁸ Кирия И.В., Новикова А.А. История и теория медиа: учебн. Москва: Изд. дом. Высш. школы эконмики, 2017. С. 142.

¹⁹ Лабулэ Э. Государство и его пределы в связи с современными вопросами администрации, законодательства и политики. Петербург: Издание Н.И. Ламанского, 1868. С. 150-151. (XXX с.; 202 с.).

тому числі перші кириличні стародруки.²⁰ Окремі з них зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях і приватних колекціях донині та мають меморіальну цінність.

У передмові до «Каталогу інкунабул», укладеного Б. Зданевичем (Київ, 1974 р.), Г. Ломонос-Рівна писала, що численні старі записи, екслібриси, печатки, старанно описані у згаданому каталозі, розповідають про колишніх власників кожної книги. З них ми дізнаємося, наприклад, що «Історія» Геродота у Венційському виданні 1500 р. належала Мелентію Смортицькому, «Хроніка» німецького історика-гуманіста Гартмана Шеделя (Нюрнберг, 1439 р.) від XVII ст. зберігалась у бібліотеці Києво-Печерської лаври, а одна з перших книг кирилівського друку «Часословець», надрукована Ш. Фіолем у Кракові в 1491 році, – у Києво-Михайлівському монастирі.²¹

Натомість власні книги почали друкуватися в Україні майже на століття пізніше. У свою чергу, кириличне книгодрукарство наприкінці XV ст. існувало у Кракові, де друкарня Ш. Фіоля виготовила й одні з перших кириличних інкунабул – уже згадуваний «Часословець», «Октоїх» і ін.²² У першій чверті XVI ст. виникло білоруське книгодрукарство, пов'язане з діяльністю Франціска Скорини, який навчався в Кракові та отримав титул доктора медицини у Падуанському університеті. Цей легендарний просвітник у 1517-1519 рр. видрукував Псалтир (1517 р.), а надалі, у Празькій книгодрукарні, 23 високоякісні біблійні книжки «руською» мовою «Біблії руські».²³

У 1564 р. І. Федорів і П. Мстиславець завершили друк першого точно датованого російського (московського) стародруку «Апостол», збережені примірники якої були у XX-XXI ст. предметом торгів на аукціоні *Sotheby*.²⁴ Пізніше, Іван Федорів, утікаючи зі своїм сподвижником Петром Мстиславецем

²⁰ Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1975. С. 17.

²¹ Каталог інкунабул. Уклад: Зданевич Б. / ЦНБ АН Української РСР. Київ: Вид-во «Наукова думка», 1974. С. 7. (250 с.).

²² Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1975. С. 18.

²³ Огієнко І. Історія українського друкарства. Том I. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в. Львів: Накладом наук. Товариства імені Шевченка, 1925. (репринт). Київ: «Либідь», 1994. С. 49.

²⁴ Catalog of The Diaghilev-Lifar Library / Sotheby Parke Bernet Monaco S.A. 28, 29, 30th The November 1st Desember 1975. Exposition Publique, 1975. P.50.

від інтриг московського духовенства, заснував у Львові друкарню, де були видані перші українські стародруковані видання кириличною мовою (кирилівські стародруки), а надалі продовжив свою діяльність у Острозі. А уже на початку XVII ст., за митрополита Є. Плетенецького, у Києві було засновано першу друкарню в Києво-Печерській лаврі.

Таким чином, на поч. XVII ст. в Україні з'являється та окреслився культурно-мистецький і науковий феномен київських стародрукованих книг (видань) кириличного (кирилівського) шрифту, які й є предметом нашого дослідження. Уникаючи опису історії перших друкарень Києву та їх історії, увага якому буде присвячена в підрозд. 1.3 цього дослідження, зупинимось на детермінації титульної категорії цього дослідження - «київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст.».

Ця категорія має сентитичний характер і позначає масив стародрукованих книг, виданих кириличним друком у типографіях м. Києва із 1618/1619 рр. – до 1800 року. Скорочена назва стародрукованих книг, тобто книг, які виготовлювалися та оздоблювалися за допомогою набірних літер і табличок (дереворотів і медеритів), до появи у XIX ст. швидкісних друкарських машин, на сьогодні усталено використовується науковцями і експертами під узагальнюючою назвою «стародруки». У свою чергу, прикметний «київський»/«київські» указує на приналежність таких видань місту Києву.

Отже, київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст. – це сукупність стародрукованих книг, виданих кириличним шрифтом (церковно-слов'янським, староукраїнським, гражланським) у типографіях м. Києва (друкарні Києво-Печерської лаври, Спиридона Соболя і ін.) у період із 1618/1619 рр. – до 1800 року, які містять багословські, філософські, етичні, історичні та інші сюжети і становлять національну наукову, культурну та мистецьку спадщину. У наукових дослідженнях сформульована категорія традиційно використовується в множині.

Розкриваючи зміст категорії «київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст.», відзначимо її наступні сутнісні ознаки.

За сутністю (походженням) київські кириличні стародруки є втіленням

здобутків розвитку української науки, культури і мистецтва у книгодрукарстві в період протистояння Києва польській і московській культурній, мовній, політичній і адміністративній експансії в XVII-XVIII ст.ст.

За змістом (предметом), київські кириличні стародруки є книгами, в яких вміщуються переклади канонічних церковних книг (Біблії, Євангелія та ін.) з грецької на церковно-слов'янську чи/та староукраїнську мову, а також похідні від них церковні, богословсько-філософські, морально-етичні, історичні, педагогічні, правові, публіцистичні та інші твори, актуальні для епохи формування самоідентичності Українського народу.

За мовою та шрифтом, київські кириличні (кирилівські) стародруки є книгами, написаними церковно-слов'янською та/або староукраїнською мовами або ж т.з. «гражданським шрифтом», який втілював стан світської української мови і застосовувався до історичних, філософських, правових, публіцистичних і інших творів, які не стосувалися церковно-богослівської тематики. При цьому, слід зауважити, що лаврська типографія видавала світські видання й без застосування гражданського шрифту, до прикладу в «Артиклі воїнському» (1712 р.).

За формою, київські кириличні стародруки є художньо оформленими книгами у оправах, які надруковані кириличним шрифтом однією, двома чи більше фарбами, містять форзу, рамки, гравюри, орнаменти, виливні прикраси, герби церковних і світських історичних діячів, які забезпечували видання книги, ініціали, філіграні на папері, сигнатури і листові формули, покрайні написи (маргіналії) та є витвором вітчизняного книгодрукарського мистецтва XVII-XVIII ст.ст.

За часом видання, київські кириличні стародруки – це понад 700 найменувань книг, які були видані з 1618/1619 р.р. до 1800 року в місті Києві та розповсюдилися по світу й нині відомі сучасній науці, тобто належним чином досліджені та атрибутовані. Як правило, дата завершення видання таких стародруків, є одним із основних критеріїв їх каталогізації.

Разом із тим, учені та експерти визначають і інші хронологічні межі стародруків. Зокрема, О. Гусева писала, що «сьогодні стародруками називають

видання, що вийшли друком до 1830 року включно» [, с. 92].²⁵ Ця ж позиція відображена й на офіційній веб-сторінці Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, де збираються та зберігаються відповідні українські видання з XV ст. – до 1830 р.²⁶ Таким чином, 1830 рік є граничною хронологічною межею для атрибуції стародруків, що визначається на самперед технічним розвитком книгодрукарства та паперової промисловості. Після 1830 року технологія виготовлення книг і папір, на яких вони виготовлюються, зазнають революційних змін і суттєво здешевлюються. Книги перестають бути рідкістю, оскільки видаються в короткі терміни, значними тиражами і стають доступними для купівлі пересічним громадянам.

Існує й протилежна точка зору. Так, у багатотомному «Академічному тлумачному словнику української мови (1970-1980 рр.)» під стародруками пропонується розуміти «...книги, надруковані до другої половини XVII ст. у Росії, на Україні, в Польщі».²⁷ Утім, критерій встановлення такого граничного «віку» стародруків автори поважного видання не пояснюють.

Зауважимо, що дослідження нами київських кирилических стародруків з часу їх виникнення й до 1800 року є умовним, таким, що відтворює давні та сучасні традиції каталогізацію стародруків, які обмежуються XVIII ст. (див. підрозділ 2.2), але не заперечує видання київських кирилических стародруків після 1800 року, але не пізніше 1830 року.

Дослідники стародруків не рідко відносять їх до «рідкісних» і «цінних» видань, пропонуючи різні тлумачення цих прикметників щодо стародрукованих видань. Це зумовлює необхідність роз'яснення цих кваліфікаційних ознак стародруків.

У супровідній статті В. Константинова до репринтного відтворення каталогу Ю. Бітовта, аналізуючи погляди збирачів книг минулого (Г. Геннаді, Н.

²⁵ Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: св. кат. : в 2-х кн. Москва : Индрик, 2003. С. 92. (1356 с.; ил).

²⁶ Відділ стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/30>

²⁷ Словник української мови: в 11 томах. / АН УРСР, Інститут мовознавства. За ред. І.К. Білодіда. Том 9. С. Ред. тому І.С. Назарова та ін. Київ: Наукова думка, 1978. С. 660. (916 с.).

Губерті, І. Остроглазов, Д. Ульянінський і ін.), пише, що найважливішою характеристикою рідкості книги є достовірно відома незначна кількість її примірників (т.з. «безумовна рідкість»). Адже категорія «рідко» є протилежною категорії «часто». Натомість, до «умовно рідкісних» книг відносяться книги, примірники яких важко відшукати. Утім, кількісні характеристики книги не є вичерпними для віднесення її до «рідкісних».²⁸

Разом із тим, важливою складовою рідкості досліджуваних нами київських кириличних стародруків є не лише їх триажі, а й значення для науки, культури і мистецтва, функціональність, колекційне значення, меморіальність (дотичність до історичних постатей і подій), а також цінність, як у духовному, так і в матеріальному сенсі. Щодо останнього аспекту цінності, відзначимо абсолютну цінність українських стародруків XVI-XVII ст.ст., а також більшості київських кириличних стародруків т.з. «золотої доби» (1618-1718 рр.).

До таких рідкісних і цінних українських стародруків можемо віднести, для прикладу, сьоме львівське видання Івана Федорова «Буквар» (1574 р.), що зберігається в єдиному примірнику в бібліотеці Гарвардського університету в США, чи «Азбуку» («Читанку»), надруковану Іваном Федоровим у 1578 р. у Острозі. Єдиний достовірно відомий примірник цієї «Азбуки», за М. Тихомировим і Я. Запаско, на сьогодні знаходиться в бібліотеці м. Гота у Німеччині.²⁹ Для київських кириличних видань такими однозначно рідкісними і цінними стародруками є видання Києво-Печерської типографії «Анфологіон» (1619 р.), «Книга о вірі єдиній» Захарія Копистенського (1620 р.), «Вірші на жалостний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича (1622 р.) і ін.: типографії Тимофія Вербицького «Бесіди на послання ап. Павла» (1623 р.); п'ять стардруків «київського періоду» друкарні Спиридона Соболя «Лимонар» (1628 р.), «Апостол» (1630 р.) та ін.

²⁸ Битовт Ю. Редкие русские книги и летучие издания XVIII века. С библиографическими примечаниями, указанием степени редкости и ценами антикваров на них, с приложением списка календарям XVIII века и списка книгам XVIII века, слывущими за редкие у некоторых антикваров, но имеющимся до сих пор в продаже. Москва: Типограф. С.П. Семенова, 1905. (Репринтное изд.). Сопров. стат. В.М. Константинова. Москва: Изд-во: «Книга», 1989. С. 3-4. (VIII, 608 с., 16 с)

²⁹ Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів: Вид-во при Львівському держ. ун-ті, 1974. С. 24-26. (223 с).

Ще одніє з ознак київських кириличних стародруків є їх різноманітність. Не зважаючи на те, що у XVII ст., і певною мірою в XVIII ст., вихід у світ кожного окремо взятого кириличного стародрукованого видання ставав непересічною подією в духовному та культурному житті київської громади, друкарням м. Києва вдалося видати понад 700 назву книг, які можна класифікувати за такими критеріями, як: предмет (сюжет) стародруку, час його видання, друкарня, авторство, мова і шрифт, використані в стародруці та ін.

Одним із основних критеріїв для класифікації київських кириличних стародруків є їх *предмет*, тобто характер сюжетів, які описані в конкретному стародруці та відображені в його назві та тексті. На наш погляд, враховуючи всю багатоманітність спрямованості сюжетів київських кириличних стародруків, слід виокремити наступні з них.

1. *Класичні церковні канонічні твори, перекладні з грецької мови:* «Анфологіон»; «Апостол»; «Біблія»; «Євангеліє»; «Новий Завіт»; «Новий Завіт із Псалтирем»; «Номоканон»; «Псалтир»; «Служебник»; «Требник»; «Часослов» і ін.

2. *Похідні від канонічних твори церковно-обрядового характеру:* «Акафіст успінню Богородиці»; «Акафисти»; «Акафисти з канонами»; «Акафисти пречистій Богородиці й Ісусу сладкому»; «Анфологія, сиріч молотиви»; «Євхологіон або требник»; «Євангеліє страстей Христових»; «Євангеліє учительне»; «Ірмологіон»; «Канони Богородиці»; «Книга кратких поученій»; Кроковський І. «Акафіст св. великомучениці Варвари»; «Мінея загальна»; «Мінея на 12 місяців»; «Мінея»; «Мінологіон ... сі єсть Місяцеслов»; «Молитвослов»; «Молоитви з тропарями»; «Номоканон сиріч законоправилник»; «Октоїх»; «Патерик Печерський»; «Патерик или отечник Печерский»; «Полуустав»; «Послідование молебних пеній»; «Послідованіє на пресланий день воскресенія Господа нашего Ісуса Христа»; «Правило к божественному причащенію»; «Православное исповіданіє віри ...»; «Псалтир з молитвами і акафістами»; «Святці»; «Служба з Акфістом св. Миколая»;

«Службы в день пасхи»; «Тріюдь пісна»; «Тріюдь цвітна»; «Часослов і молитви повседневній»; «Чин молебний» і ін.

3. *Богословсько-філософські твори:* Андрій, архієпископ Кесарії Каппадокійської «Толкованіє на Апокаліпсис»; Баранович Л. «Меч духовний»; Баранович Л. «Трубы словес проповѣдних на нарочитыя дни ...»; Галятовський І. «Ключ разуміня»; Галятовський І. «Казанія приданые до книги Ключ разуміня»; Галятовський І. «Месія правдивий»; Гізель І. «Мир з богом чоловіку»; Голенковський В. «Діалогізм духовний»; «Іоанн Златоуст. Бесіди на 14 посланій апостола Павла»; «Іоанн Златоуст. Бесіди на діяння святих апостолів»; «Іоанн Златоуст. Бесіди на Книгу Буття»; «Іоанн Златоуст. Бесіди на Книгу Буття»; Копинський І. «Алфавіт духовний»; «Парамифія, сиреч утѣшительныя мольбы»; Петров Г., ред. Левшин (Платон). «Зібрання різних повчань ...»; «Православное исповіданіє віри»; Родивиловський А. «Вінець Христов»; «Служба, житіє і чудеса св. Миколая Мірлікійського»; Стридонський І. «Сказаніє ... о Іюдь»; «Туптало Д. (Ростовський) «Книга житій святих» (за періодами); «Шестоднев»; Яворський С. «Виноград Христов ...» та ін.

4. *Історичні, правові, морально-етичні, педагогічні, філологічні, публіцистичні та інші твори:* Агапіт, діакоп. «Царю Іустиніану главізны поучительны»; Беринда Памво. «Лексикон словеноросскій»; «Буквар»; «Букварь языка славенского писаный чтенія учитися хотящим в полезное руководство»; «Грамматика или ученіє писмени книжного»; Де Боскет Даниїл «Описаніє толкованію тріумфальних ворот ...»; «Житіє князя київського Володимира»; «Ифіка ієрополітика, или філософія нравоучительная ...»; Козачинський М. «Благоутробіє Марка Аврелія Кесаря Римського. Діалог с прологом и епілогом ...»; Козачинський М. «Кант в тріумфальних кієвопечерских воротах»; Кониський Г., Сопковський П. «О должностях пресвиторов приходських ...»; Копинський І. «Алфавіт духовний»; Копистенський З. «Казанье на честном погребь ... Еліссеа в ієросхимомонасах Евфиміа Плетенецкого»; Максим Грек «Описи на латинов»; Могила П. «Крест Христа спасителя и каждого человека на казаню публичном ... выражоный»; «Постановленіє от его Царского величества з Войском Запорозким року 1659»; Прокопович Ф. «Панагерікос или слово

похвалное о преславной ... побіді ...»; Прокопович Ф. «Слово похвальное в честь ... Александра Даніловича Меншикова»; Сакович К. «Вірші на жалостний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного»; Симон єп. Владимирський. «Сказаніє о святой чудотворной церкви Печерської ...»; «Шрифти кириличні» і ін.

Наведений поділ київських стародруків за їх предметом є умовним і враховує основну сюжетну досліджуваних видань. Водночас, серед цих видань є переклади класичних канонічних видань із грецької мови, які містять коментарі перекладачів. До того ж, непоодинокими є випадки вміщення в конволюті різних кирилических стародруків.

За часом видання київські стародруки, враховуючи періодизацію генезису і еволюціонування книгодрукарства в Києві в XVII-XVIII ст.ст., рівень розвитку книгодрукарської техніки і інші чинники, можна поділити на наступні періоди: 1. Утвердження книгодрукарства в м. Києві та видання в Києво-Печерській лаврі стародруків-«первістків» - «Анфологій», «Часослову» і ще 9 книг за часів Є. Плетенецького (1618/1619 р. – 1624 р.); 2. Розвиток вільного книгодрукарства в Києві та розширення мережі друкарень і репертуару кирилических стародрукованих видань, до виходу «Місяцеслова» у 1718 році (1624 р. – 1721 р.); 3. Занепад вільного книгодрукарства, що супроводжувався позбавленням Києво-Печерської лаври автономії, запровадження синодальної цензури і скороченням репертуару лаврських стародруків (1721-1800 рр.).

За друкарнею, київські кирилическі стародруки це стародруковані видання XVII-XVIII ст.ст., які видавалися в типографії Києво-Печерської лаври, а також у низці інших київських типографій, які діяли у різні проміжки часу, як правило, у «золотий вік» київського книгодрукарства (1618-1718 рр.). Беручи до уваги наукові доробки І. Огієнка і інших дослідників, можемо виділити київські кирилическі стародруки, які видані друкарнями: 1. Києво-Печерської лаври; 2. Тимофія Вербицького (1623-1625 рр.); 3. Спиридона Соболя (1627-1631 рр.). Утім, видання двох останніх друкарень, порівняно з лаврською типографією, були мізерними. Тому, київські кирилическі стародруки асоціюються насамперед із відповідними виданнями Києво-Печерської друкарні.

У історії вітчизняного книгодрукарства також мали місце невдалі спроби в 1752-1756 р. відкрити у м. Києві друкарню митрополита Тимофея Щербацького, а пізніше і друкарню Київської духовної академії. Остання мала друкувати гражданським шрифтом, але не мала у XVIII ст. власної друкарні й замовляла видання у лаврській типографії. До того ж, І. Огієнко у своїй роботі «Історія українського книгодрукарства» пише про польські друкарні на Київщині – в Фастові, Бердичиві та Махнівську.³⁰ Але, достовірні дані та відповідні наукові дослідження про видання в цих друкарнях Київщини (станом XVIII ст.) кириличних стародруків нам не відомі.

За авторством, київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст. можна поділити на дві основні групи: 1. Стародруки із невстановленим авторством і 2. Стародруки зі встановленим авторством. Останні, в свою чергу, можна розділити на стародруки у яких встановлене ім'я автора та/або ім'я видавця. При цьому, характерною особливістю стародруків є цінність для їх атрибуції не лише імені автора роботи, а й видавця.

Найбільш відомими авторами київських кириличних стародруків є Захарія Копистенський, Максим Грек, Сільвестр Коссов, Касіян Сакович, Памво Беринда, Петро Могила, Іоанікій Галятовський, Лазар Баранович, Антоній Радивиловський, Дмитрій Туптало, Стефан Яворський і ін.

За мовою та шрифтами, які використовувалися при виданні київських стародруків, слід виокремлювати їх наступні групи: 1) кирилическі (кириличні) стародруки; 2) латинські стародруки, включаючи і польські католицькі видання; 3) грецькі стародруки.

Досліджувані нами київські кириличні стародруки видавалися з застосуванням шрифтів для церковно-слов'янської мови. У стародруках XVII-XVIII ст.ст., виданих у типографії Києво-Печерської лаври нерідко зустрічається староукраїнська мова, що засвідчує використання відповідних їй шрифтів. А із 1790 року, за свідченням І. Огієнка, Лавра уже мала *«словолитню для гражданського шрифту, і друкувала різні книжки: шкільні, описи Києва і Лаври,*

³⁰ Огієнко І. Історія українського друкарства. Том І. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в. Львів: Накладом наук. Товариства імені Шевченка, 1925. (Репринт). Київ: «Либідь», 1994. С.324-333ю

*різні вірші ...».*³¹ Таким чином, за використовуваними для друку шрифтами, київські кириличні видання поділялися на: 1. Церковно-слов'янські та староукраїнські стародруки. 2. Стародруки, видані гражданським шрифтом («петровською азбукою»).

Прологом для запровадження царем Петром I гражданського шрифту став друк в типографії Яна Тессінга і Іллі Копієвича (Копієвського) в Амстердамі, які друкували книги для Росії та отримали в 1700 році привілей щодо їх ввезення в цю державу. При цьому, істотною умовою такого привілею стало те, що згадана голандська типографія мала друкувати книги «виключно лише світського характеру, саме *«земні та морські картини, і креслення, і листи, і персони, і математичні, і архітектурні, і містобудівельні, і всякі ратні та художні книги на слов'янській і латинській мові разом, так і на слов'янській і голландській мові окремо, від чого б російські піддані багато служби і прибутку могли б отримати ...»*».³² Прикладом такої книги є «Латинська граматика» (м. Амстердам, 1700 р.). Натомість кириличні стародруки церковного характеру друкуватися й надалі на теренах Російської імперії, до складу якої в XVIII ст. були включені й значні території сучасної України.

Після смерті в 1701 р. Я. Тессінга, І. Копієвський в 1707 році перебирається до Росії, де відомості про його життя втрачаються. 1 січня 1708 р. з'являється добревідомий дослідникам указ Петра I в якому повідомляється про переїзд із Амстердама до Москви «книжкової друкарської справи майстрів» і привезення ними «наново винайдених російських літер», повний текст якого було наведено в роботі П. Строева «Опис стародрукованих книг слов'янських» (Москва, 1841 р.).³³

³¹ Огієнко І. Історія українського друкарства. Том I. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в. Львів: Накладом наук. Товариства імені Шевченка, 1925. (*Репринт*). Київ: «Либідь», 1994. С. 328.

³² Шницер Я.Б. Иллюстрированная всеобщая история письмен. С 155 рис. и т.д. 19 отдельными таблицами, печатными красками и золотом. С.-Петербург: Изд. А.Ф. Маркса, 1903. С. 233. (264 с.); Щицгал А. Русский гражданский шрифт 1708-1058. Москва: Госуд. изд-во «Искусство», 1959. С. 5.

³³ Щицгал А. Русский гражданский шрифт 1708-1058. Москва: Госуд. изд-во «Искусство», 1959. С. 6-7.

Із впровадженням цивільного шрифту на поч. XVIII ст. всі кириличні стародруки умовно можна поділити на: а) церковні (духовні), які продовжували друкуватися й надалі друкувалися тим же шрифтом, що й перші стародруки XVI ст., та б) стародруки зі світської тематики, виготовлені з використанням цивільного шрифту. Щодо останніх, то І. Бакмейстер писав, що перша стародрукована цивільним шрифтом книга містила *«приклади, як пишуться компліменти»*.³⁴ Очевидно, що йдеться про збірник панаягериків.

Виокремлені нами види і групи досліджуваних стародруків утворюють багатоманітну систему київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

1.2. Київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст., як об'єкт наукових досліджень

Київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст. здавна привертали увагу дослідників. Перші наукові розвідки і спроби формувати каталоги і найпростіші описи таких стародрукованих видань, очевидно, мали місце іще з часів заснування друкарні Києво-Печерської лаври від часу її створення. Зокрема, Я. Ісаєвич, С. Кагамлик, І. Огієнко й інші дослідники книгодрукарства в Україні відзначали, що під час пожежі 1718 року в лаврській друкарні були знищені й перші архіви кириличних стародруків. Разом із тим, перші загальновідомі дослідження київських кирилических стародруків зустрічаємо лише в кін. XVIII ст. у роботах І. Бакмейстера³⁵ і інших дослідників рідкісних і цінних книг.

Утім, системні дослідження, присвячені книгодрукарству та кириличним стародрукам з'являються в Україні, як у Західній, так і в Східній, та Росії й Білорусії на поч. XIX ст. Цьому сприяли, щонайменше, два чинники: а) розвиток науки в цілому та формування бібліографічних досліджень, як самостійного наукового напрямку; б) впровадження книг, насамперед «рідкісних і цінних»,

³⁴ Бакмейстер И. Опыт о библиотеке и кабинете древностей и истории натуральной Санкт-Петербургской Академии Наук. Пер. В. Костыговым. [С.-Петербург]: Напечат. в Типогр. морского, шляхетского кадетс. Корпуса, 1779. С. 74.

³⁵ Бакмейстер И. Опыт о библиотеке и кабинете древностей и истории натуральной Санкт-Петербургской Академии Наук. Пер. В. Костыговым. [С.-Петербург]: Напечат. в Типогр. морского, шляхетского кадетс. Корпуса, 1779. 191 с.

про які ми писали у попередньому підрозділі, у цивільний обіг, шляхом розвитку книготоргівлі. Останнє вимагало не лише укладення каталогів з описами відповідних стародруків, а й дослідження їх походження, змісту, побутування конкретних примірників тощо.

У силу зазначеного вище, особливістю наукових і експертних досліджень стародруків з XVII ст. – до сьогодні є те, що майже всі теоретико-методологічні видання з книгодрукарства містять одночасно й додатки, у формі каталогів і описів досліджуваних стародруків. Натомість, каталоги кирилических стародруків наводять їх упорядників на написання змістовних передмов, післямов, чи окремих розділів, присвячених експертизі та опису відповідних видань.

Враховуючи ці особливості, у цьому підрозділі дослідження увага буде зосереджена на узагальненні, аналізі та систематизації наукових і науково-методичних досліджень київських кирилических стародруків XVII-XVIII ст.ст., їх походження і особливостей дослідження та атрибуції, які репрезентовані в загальних і спеціальних виданнях. Питання каталогізації цих стародруків, а саме аналіз і систематизація київських кирилических стародруків, будуть досліджені в підрозділі 2.2. цієї роботи. Але, не рідко, це буде аналіз наукових доробків одних і тих же авторів і упорядників каталогів.

Умовно всі бібліографічні дослідження, які стосуються обраної нами проблематики, можна поділити на три основних групи історичних і сучасних робіт українських і зарубіжних учених:

1) спеціальні дослідження, прив'язані книгодрукарству в Києві, переважно діяльності типографії Києво-Печерської лаври і її виданням;

2) загальні роботи, присвячені стародрукованим виданням в Україні та їх поширенню в світі;

3) роботи, присвячені типографській справі та книжковому мистецтву (гравюрам і граверам, філіграням, шрифтам, ініціалам, прикрасам, таблицям, покрайнім записам *etc.*), які можуть бути використані під час експертного дослідження та атрибуції київських кирилических стародруків.

У свою чергу, наведені групи включають до себе роботи, підготвлені та видані в різні хронологічні періоди, як в Україні, так і за кордоном (Росія, Білорусь, Литва і ін.): а) за часів входження України до складу Російської та Австроугорської імперії; б) у період національно-визвольних змагань України (1917-1922 рр.) та після її включення до складу колишнього СРСР (1922-1991 рр.); в) за часів незалежності України (1991-2021 рр.).

До *першої групи* наукових розвідок, як безпосередньо стосуються київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. і друкарень, належать роботи таких богословів, філософів і учених, як С. Голубєв, С. Кагамлик, М. Максимович, С. Миславський, П. Строев, П. Троцький і ін. Зокрема, С. Кагамлик у своїй публікації вказувала на те що, першим істориком Києво-Печерської друкарні був Самуїл Миславський, який писав про дарування князем Костянтином Острозьким Лаврі обладнання для виготовлення стародрукованих видань іще в 1533 році.³⁶

Слід згадати і про знакову статтю професора Київської духовної академії С. Голубєва «Про початок книгодрукарства в Києві» (1882 р.),³⁷ в якій він, на основі вивчення «первістків» кириличних стародрукованих видань «Анфологіону», «Візерунка цнот» і «Часослова», обґрунтовує висновок про те, що початок друкарської діяльності в Києво-Печерській лаврі припадає на 1616 рік і є, в першу чергу, результатом діяльності ахімандрита Є. Плетенецького.

Серед сучасних українських дослідників київського кириличного книгодрукарства слід втокремити наукові роботи С. Кагамлик, присвячені Києво-Печерській лаврі та її типографії, а також аналізу та каталогізації київських кириличних стародруків, виданих у лаврській друкарні в XVI-XVIII ст.ст.³⁸ Зокрема, в монографічній роботі «Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.)» дослідниця присвячує питанням

³⁶ Кагамлик С. Початок книгодрукування в Лаврі. *Історія України*. 1999. № 7. С. 175-187.

³⁷ Голубєв С.Т. О начале книгопечатания в Киеве. *Киевская старина*. 1882. Июнь. С. 381-400.

³⁸ Кагамлик С. Початок книгодрукування в Лаврі. *Історія України*. 1999. № 7. С. 175-187.; Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.): монограф / Національний Києво-Печерс. історико-культурн. заповідн; Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ЗАТ «Віпол», 2005. 551 с.

походження та змісту лаврських видань самостійний розділ «Книговидавнича діяльність», а також надає ґрунтовну наукову оцінку т.з. «*Golden Age*» в історії Лаври, на який і припадає Ренсеанс київських кириличних стародрукованих видань.

До другої групи робіт, які присвячені українським стародрукам XVI-XVIII ст.ст. у цілому, та містять розділи і підрозділи, присвячені київським кирилівським стародрукам. Це, зокрема, роботи таких славетних українських мислителів і громадських діячів, як М. Грушевський³⁹, М. Максимович⁴⁰, І. Франко⁴¹ і ін. Серед таких робіт слід згадати наукові розвідки С. Голубєва, Є. Калужняцького, П. Пекарського і ін.

До прикладу, П. Пекарський у роботі «Описи слов'янсько-російських книг і типографій 1698-1727 років» (С.-Пб., 1862 р.) писав, що в історії слов'янського просвітництва XVII ст. «*Київопечерська типографія звертає на себе увагу тим, що в ній видавались не одні лише богослужбові та церковні книги (як то було в Московській чи Львівській типографіях), але іноді віршовані твори, похвальні слова, панаягеріки. На початку XVIII ст. такі літературні видання зовсім припиняються не тому, щоб не відчувалося потреби у них, але внаслідок різних постанов, що мали вплив на скорочення діяльності Києво-Печерської типографії*».⁴² Як відомо, такими «постановами» стало присвоєння Московським патріархатом ставропігії над Києво-Печерською лаврою та запровадження синодальної цензури над її виданнями. Утім, наведений у підрозділі 1.1 цього дослідження перелік видань Києво-Печерської лаври, особливо в її «золоте століття» (1618-1718 рр.) засвідчує різноманітність їх змісту: від перекладу канонічних видань – до історичних, філософсько-етичних, педагогічних і інших видань.

³⁹ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст. Київ-Львів: Друк. «С.В. Кульженко», 1912. 248 с.

⁴⁰ Максимович М. Начало книгопечатания в Киеве // Максимович М. Сочинения [в 3 т.]. Т. 3. Языкознание. История словесности. Киев: Тип. Аренд. Е.К. Керер, 1880. С. 691-706.

⁴¹ Франко І. Карпато-руське письменство XVII-XVIII в.в. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва імені Шевченка, 1900. 160 с., [2].

⁴² Пекарский П. Описание словяно-русских книг и типографий 1698-1725 годов // *Наука и литература в России при Петре Великом*. Том 2. С.-Петербург: В типограф. Товариш. «Общая польза», 1862. С. 668-669. (II, 694 с., XXV с.).

Заслуговує на увагу й дослідження уже згадуваного попередньо професора С. Голубєва «Бібліографічні зауваження про деякі стародруковані церковно-слов'янські книги переважно кінця XVI і XVII століть» (Київ, 1876 р.).⁴³

Одним із перших в Україні провів комплексне дослідження питань книгодрукарства на Київщині відомий церковний і громадський діяч, товариш М. Грушевського і активний діяч «Просвіти», сумлінний учений І. Огієнко (Митрополит Іларіон). У його відомі науковій розвідці «Історія українського друкарства», том 1 «Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в.» було вперше видано накладом Товариства імені Шевченка у Львові в 1925 році. Частина четверта цієї праці присвячена книгодрукарству на Київщині й досліджує генезис, розвиток і діяльність друкарень Києво-Печерської лаври, друкарень Тимофія Вербицького, Спиридона Соболя, Тимофія Щербацького, Київської Академії та Київської губерніальної друкарні, а також «провінційних друкарень» (Фастівська, Бердичівська, Махнівська друкарня).⁴⁴

Увагу до українських кириличних стародруків у своїх спеціальних монографічних дослідженнях науковці почали проявляти відразу після утворення колишнього Радянської Союзу в 1922 році. Цьому, зокрема, сприяла певна лібералізація соціально-економічного та культурного життя у межах НЕП (1922-1928 рр.). Серед науково значущих і важливих для експертів-дослідників кириличних стародруків слід відзначити цикл робіт відомого книгознавця та бібліографа, випускника і викладача спочатку Університету Св. Володимира, а далі й Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка С. Маслова «Етоди з історії стародруків» (Київ, 1925-1928 р.р.).⁴⁵ Відома увага цього ученого і колекціонера була приділена опису київських кириличних стародруків. Так, для прикладу, у першій книзі своїх «Етюдів ...» С. Маслов наводить опис форти

⁴³ Голубев С. Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах преимущественно конца XVI и XVII столетий. Киев: Тип. С.Т. Еремеева, 1876. 80 с.

⁴⁴ Огієнко І. Історія українського друкарства. Том І. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в. Львів: Накладом наук. Товариства імені Шевченка, 1925. (Репринт). Київ: «Либідь», 1994. С. 254-333. (446 с.).

⁴⁵ Маслов С. Етоди з історії стародруків. I-VIII / Київський науковий інститут книгознавства. Київ: б.в., 1925. 79, [3]; іл.; Маслов С.І. Етоди з історії стародруків / Всеукр. Акад. наук. Київ: б.в., 1928. 11-12. 51 с.

стародрукованого видання Лазаря Барановича «Трубы словес проповедных», надрукованій у Києво-Печерській лаврі в 1674 році.⁴⁶

Серед радянських повоєнних видань, присвячених художнім елементам книгодрукарства (оформлення, гравюра), які вбачаються важливим джерелом для дослідження та атрибуції київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. є цикл академічних робіт член-кореспондента АН СРСР О. Сидорова, присвячених історії оформлення книг, малюнкам старих російських майстрів. Це *роботи О. Сидорова «Історія оформлення російської книги» (1946 р.)*,⁴⁷ *«Давньоруська книжкова гравюра (1951 р.)»*⁴⁸ та ін.

Ці наукові розвідки О. Сидорова, присвячені мистецтву книгодрукарства, проведені в повоєнний період і проникнуті ідеями першості російського книгодрукарства в системі кириличних стародруків, а також взаємної доповнюваності відповідних російських, українських і білоруських видань. Закономірно, що основна увага цих робіт присвячена особливостям московських і пітерських стародруків, починаючи із XVI ст. Утім, відома увага приділяється й львівським і острозьким кириличним виданням І. Федорова «Апостол», «Біблія» і ін. Учений доводить, що українські видання І. Федоровича помітно відрізняються від московських, досліджує їх відмінності в оформленні.⁴⁹

За доби незалежності України сформувалась *третья група джерел*, в яких повно, з урахуванням попередньо описаних наукових здобутків, досліджуються київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст. та особливості їх експертного дослідження.

Окрему групу наукових досліджень, які містять науково-методологічний інструментарій щодо писемності, книговидання та типографської справи становлять наукові роботи, присвячені історії та техніці книгодрукарства в

⁴⁶ Маслов С. Етоди з історії стародруків. I-VIII / Київський науковий інститут книгознавства. Київ: б.в., 1925. С. 26-28.

⁴⁷ Сидоров А.А. История оформления русской книги. Москва-Ленинград: Госуд. научно-техн. изд-е текстильной, легкой и полиграф. промышл., 1946. 395 с.

⁴⁸ Сидоров А.А. Древнерусская книжная гравюра. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. 383 с.

⁴⁹ Сидоров А.А. История оформления русской книги. Москва-Ленинград: Госуд. научно-техн. изд-е текстильной, легкой и полиграф. промышл., 1946. С. 66-68.

Україні та світі, а також давні та сучасні енциклопедичні та довідкові роботи із книговидання та типографської справи.

До *третьої групи* відносяться наукові розвідки щодо появи і розвитку писемності, книгодрукарства та типографської справи, видані в ХІХ ст. – на поч. ХХІ ст. У першому випадку йдеться про загальні дослідження, які стосуються розвитку культури і мистецтва книгодрукарства й містять згадки про київські і інші українські кириличні стародруки, в другому – маємо спеціальні роботи, присвячені стародрукам, виданим у м. Києві та на Київщині в цілому ХVІІ-ХVІІІ ст.ст.

Для експертного дослідження та атрибуції київських кириличних стародруків мають важливе значення й роботи, присвячені типографській справі та книжковому мистецтву. Однією із найбільш відомих і фундаментальних робіт у цій сфері є робота П. Коломніна *«Короткі відомості з типографської справи (з 450 рисунками)»* (С.-Петербург, 1899 р.).⁵⁰ У ній досліджується історія письмен різних народів, відзначається важливість для цивілізаційного розвитку людства книгодрукарства Й. Гуттенбергом, який *«першим указав нам самий легкий, зручний, швидкий і дешевий спосіб, як скласти (набирати), навіть з невеликою кількістю окремих літер, який завгодно текст і отримувати із нього на друкарському верстаку відбитки у необмеженій кількості примірників»*.⁵¹

Окремий підрозділ цієї роботи П. Коломніна присвячений вкладу в розвиток кириличного друкарства І. Федорова (Москвитина) і П. Мстиславця, яка поклали початок книгодрукарства в Москві, а після втечі до України – у Львові та Острозі. Серед іншого П. Коломнін указує на те, що після втечі І. Федорова і П. Мстиславця *«книгодрукарство в Москві призупинилось на*

⁵⁰ Коломнин П. Краткие сведения по типографскому делу. Репринтное воспроизв. книги 1899 года с прилож. «Титул. Обложка» из 2-го, исправл. изд. 1929 года. Москва: изд-во Студии Артемия Лебедева, 2008. 712 с.

⁵¹ Коломнин П. Краткие сведения по типографскому делу. Репринтное воспроизв. книги 1899 года с прилож. «Титул. Обложка» из 2-го, исправл. изд. 1929 года. Москва: изд-во Студии Артемия Лебедева, 2008. С. 33.

двадцять з лишком років (за цей період випущена всього одна Псалтирь). Поновлено лише в 1580 р. ...».⁵²

У контексті ж нашого дослідження складають інтерес положення роботи П. Коломніна «Короткі відомості з типографської справи», які стосуються таких особливостей книгодрукарства, як шрифт, прописні літери і капітелі, колонцифри, колон-титули, сигнатури, норми, тире, зірочки, знаки, ініціали тощо. Заслужують на увагу експертів-мистецтвознавців і дослідників кириличних стародруків також підрозділ роботи П. Коломніна «Про набір слов'янським шрифтом» і додаток «Короткий тлумачний словник набірника».⁵³

Можемо також згадати монографію Я. Шніцера «Ілюстрована загальна історія письмен» (1903 р.), в якій є розділ, присвячений розвитку слов'янських мов і шрифтів. До прикладу, щодо історії запровадження гражданського шрифту, або ж «петровської азбуки» в Російській імперії, то за свідченням Я. Шніцера Петро I власноруч викреслив з кириличного шрифту 8 літер, прибрав надрядкові позначення – «сили і титли», а також запровадив арабські цифри, що спростило літочислення.⁵⁴

Для науковців і експертів, предметом інтересів яких є київські кириличні стародруки, необхідно також звертати увагу на спеціальні монографічні дослідження присвячені покрайнім записам або маргіналіям у київських кириличних стародруках (М. Шамрай, Т. Діанова),⁵⁵ філіграням на папері цих видань (О. Мацко, С. Клепиков, Є. Лауцявічіус)⁵⁶ і ін. Зокрема, М. Шамрай

⁵² Коломнин П. Краткие сведения по типографскому делу. Репринтное воспроизв. книги 1899 года с прилож. «Титул. Обложка» из 2-го, исправл. изд. 1929 года. Москва: изд-во Студии Артемия Лебедева, 2008. С. 59-60.

⁵³ Коломнин П. Краткие сведения по типографскому делу. Репринтное воспроизв. книги 1899 года с прилож. «Титул. Обложка» из 2-го, исправл. изд. 1929 года. Москва: изд-во Студии Артемия Лебедева, 2008. С. 439-450; 593-612.

⁵⁴ Шницер Я.Б. Иллюстрированная всеобщая история письмен. С 155 рис. и т.д. 19 отдельными таблицами, печатными красками и золотом. С.-Петербург: Изд. А.Ф. Маркса, 1903. С. 238-239. (264 с.).

⁵⁵ Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Співгол. Редкол.: О.С. Оніщенко і П.С. Сохань. Київ: НБУВ, 2005. 334 с.; Дианова Т. В. Филиграния XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы: каталог / Гос. ист. Музей. Москва, 1993. 192 с., 1044 ил.

⁵⁶ Мацко О.Я. Філіграні архівних документів України XVIII-XX ст. Відп. ред. Ф.П. Шевченко / Інститут української археографії АН України. Київ: Наукова думка, 1992. 352 с.; Клепиков С.А. Филиграния на бумаге русского производства XVIII - начала XX века / Академия наук

обґрунтовує в своїй монографії основи маргіналістики, посилаючись іще на роботу І. Франка «Записки проти книгокрадів у старих книгах та рукописах» (1907 р.),⁵⁷ та аналізує покрайні записи на кирилівських стародруках Києво-Печерської лаври.

Відзначимо, що на сьогодні бібліографія наукових досліджень, присвячених київським кириличним стародрукам є доволі багатою. Для вивчення того, чи іншого кириличного стародруку, виданого в м. Києві, слід прийняти до уваги численні бібліографічно-пошукові видання. Для прикладу, наведемо роботу «Бібліографія української бібліографії (1810-1923)» (Київ, 2017 р.). У ній, зокрема, містяться бібліографічні описи каталогів видань Києво-Печерської лаври, починаючи із 1860 року.⁵⁸

Особливе значення для досліджуваних кириличних стародруків, виданих у м. Києві мають і матеріали до бібліографії Києво-Печерської лаври. У цьому фундаментальному бібліографічному виданні вміщено підрозділ «10.1.3. Книгодрукування» і «10.1.4. Бібліотеки», в яких наводиться бібліографічний опис таких оригінальних джерел з історії книгодрукарства Печерської лаври, як «Лист гетьмана Мазепи патріархові Адріану про надіслану патріархові з Києво-Печерської лаври новонадрукованої частини Мінеї Дмитра Ростовського» (1695 р.) і ін.⁵⁹

Вихідні дані таких наукових бібліографічно-довідкових видань, враховуючи посилення в 2021 році динаміки оцифрування та надання архівами, бібліотеками і музеями України безперешкодного доступу всім охочим до електронних копій стародруків, що зберігаються в їх сховищах, дозволяють опрацьовувати зміст відповідних наукових видань і каталогів при дослідженні та атрибуції київських кириличних стародруків.

СССР. Сибирское отделение. Москва: Изд-во «Наука», 1978. 239 с.; Лауцявичус Э. Бумаге в Литве в XV-XVIII вв. Вильнюс: Изд-во «Минтис», 1967. 287 с.; ил.

⁵⁷ Франко І.Я. Записки проти книгокрадів у старих книгах та рукописах. *ЗНТШ*. 1907. Т. 77. С. 173-176.

⁵⁸ Бібліографія української бібліографії (1810-1923): наук.-допом. бібліограф. покажч. Упорядн.: І. Негрейчук; наук. ред. В. Кононенко. Київ, 2017. 240 с.

⁵⁹ Матеріали до бібліографії Києво-Печерської лаври: наук.-допом. бібліограф. покажч. / Авт.-упоряд. О. І. Марченко; ред. рада В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. / Національний Києво-Печерський заповідник; Державна історична бібліот. України. Київ, 2006. С. 46-53. (355 с.).

1.3. Генезис і еволюціонування київських друкарень і книгодрукарства у XVII-XVIII ст.ст.

Генезису і еволюціонування книгодрукарства, включаючи і досліджувані нами київські кирилівські стародруки, передував розвиток Західної цивілізації та її основних складників - культури, мистецтва та науки. За часів раннього Середньовіччя, аж до Реформації, місце науки у Європі тривалий час займало богослів'я, яке уповільнювало розвиток науки. Іще однією з причин повільного розвитку науки стали у світі стала складність отримання та поширення наукових знань через книги. Як писав В. Спасович, *«... творів було мало, вони знаходились у обігу невеликого кола грамотних людей, в небагатьох і надзвичайно дорогих списках. Окремі літератори або були людьми достатніми, забезпеченими утриманням з інших джерел, або ж кормилися криками від щедрот сильних цього світу, чиї двори вони прикрашали, чиї справи вони прославляли. Не видно, щоб хтось із них забороняв чи ускладнював переписування своїх творів, для здобуття з них доходу»* [].⁶⁰

Ситуція зазнала революційних змін після винайдення І. Гутенбергом друкарського верстака, який запрацював в 1450 році в німецькому місті Майнц, і мав революційні наслідки для поширення творів, включаючи наукові [].⁶¹ Уже в 1500 році, за свідченням Н. Фергюсона, лише в одній Німеччині було більше 200 типографій, а в 1518 р. на німецькій мові було видано 150 друкованих робіт, в 1519 р. – 260, в 1520 р. – 570, а в 1524 р. – 990 [].⁶² Поява в більшості великих міст Європи друкарень сприяла не лише випуску Біблії на всіх мовах і переосмисленню філософської спадщини мислителів Античності, а й появі нових літературних і наукових творів. Добре відомими із них до сьогодні є

⁶⁰ Спасович В. Права авторские и контрафакция. Санктпетербург: Изд-е книготорговца и типографа М.О. Вольфа, 1865. С. 1.

⁶¹ Федоренко В.Л. «Інформаційна видавнича революція» І. Гутенберга та утвердження авторського права і суміжних прав та механізмів їх захисту в Європі. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2019. № 4. С. 78-94.

⁶² Фергюсон Н. Цивілізація: чем Запад отличается от остального мира. Пер. с англ. К. Бандуровского; под ред. И. Кригера. Москва: АСТ: *Corpus*, 2014. С. 105. (544 с.).

роботи Е. Ротердамського «Похвала глупості» (1509 р.), Т. Мора «Золота книга» («Утопія») (1516 р.), Ф. Рабле «Гаргантюа та Пантагрюель» (1532-1564 рр.) і ін.

В Україні, уже в XV ст. у бібліотеках львівських міщан були книги лютеранських і кальвіністських авторів, які завозилися із Західної Європи. Ідеться про інкунабули («колискові друки»), книги, які вийшли до 1500 року, у тому числі перші кириличні стародруки.⁶³ Окремі з них зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях і приватних колекціях донині та мають меморіальну цінність.

У передмові до «Каталогу інкунабул», укладеного Б. Зданевичем (Київ, 1974 р.), Г. Ломонос-Рівна писала, що численні старі записи, екслібриси, печатки, старанно описані у згаданому каталозі, розповідають про колишніх власників кожної книги. З них ми дізнаємося, наприклад, що «Історія» Геродота у Венційському виданні 1500 р. належала Мелетію Смортицькому, «Хроніка» німецького історика-гуманіста Гартмана Шеделя (Нюрнберг, 1439 р.) від XVII ст. зберігалась у бібліотеці Києво-Печерської лаври, а одна з перших книг кирилівського друку «Часословець», надрукована Ш. Фіолем у Кракові в 1491 р. – у Києво-Михайлівському монастирі.⁶⁴

Натомість власні книги почали друкуватися в Україні майже на століття пізніше. У свою чергу, книгодрукарство наприкінці XV ст. існувало у Кракові, де друкарня Ш. Фіоля виготовила й одні з перших кириличних інкунабул – уже згадуваний «Часословець», «Октоїх» і ін.⁶⁵ У першій чверті XVI ст. виникло білоруське книгодрукарство, пов'язане з діяльністю Франціска Скорини, який навчався в Кракові та отримав титул доктора медицини у Падуанському університеті. Цей легендарний просвітник у 1517-1519 рр. видрукував Псалтир (1517 р.), а надалі, у Празькій книгодрукарні, 23 високоякісні біблійні книжки «руською» мовою «Біблії руські».⁶⁶ У 1564 р. І. Федорів і П. Мстиславець

⁶³ Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1975. С. 17.

⁶⁴ Каталог інкунабул. Уклав: Зданевич Б. / ЦНБ АН Української РСР. Київ: Вид-во «Наукова думка», 1974. С. 7. (250 с.).

⁶⁵ Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1975. С. 18.

⁶⁶ Огієнко І. Історія українського друкарства. Том I. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в. Львів: Накладом наук. Товариства імені Шевченка, 1925. (репринт). Київ: «Либідь», 1994. С. 49.

завершили друк першого точно датованого російського стародруку «Апостол», збережені примірники якої були у ХХ-ХХІ ст. предметом торгів на аукціоні *Sotheby*.⁶⁷

У свою чергу, автентичне книгодрукарство та видання кириличних стародруків на Українських землях з'являється в кін. ХVІ ст., йдучи від Праги, Вільна й Москви до Львову та Острога, а надалі, на поч. ХVІІ ст., й до Стрятина, Києва, Чернігова та інших міст і містечок України, які толерували українське книгодрукарство.

Як відомо, появу перших кириличних стародруків у другій пол. ХVІ ст. в Україні пов'язують насамперед із постаттю І. Федорова (Федоровича), а також сподвижників його справи – П. Мстиславця, Г. Ходкевича і К. Острозького. Щодо цього іще М. Грушевський писав у своїй роботі «Культурно-національний рух в ХVІ-ХVІІ ст.» (1912 р.), що Заблудівська типографія Ходкевичів – це була *«перша магнатська друкарня ... Заложена вона була на українсько-білоруському пограниччю, в Заблудові, Маєтності Григ. Ходкевича, одного з виднійших магнатів в. князівства (з київського боярського роду), московськими емігрантами-друкарями Іваном Федоровим (Федоровичем) і Петром Мстиславцем. Вони покинули Москву через невдоволення, яке викликали їх друки (перші московські друки), і були прийняті Ходкевичом, що дав їм «не малу весь» на удержання і всякі вигоди для заведення друкарні. Першим виданням її було Учительне Євангеліє закінчене в марті 1569 р. ...»*.⁶⁸

Інший відомий український учений і громадський діяч П. Куліш влучно писав у другому томі «Історії воз'єднання Русі» (1871 р.), що: *«Руські пани, Ходкевич і Острозький, зробили велику справу, надавши притулок втікачу з Москви, типографському мистецтву, які вслід за ними підтримали і розповсюдили церковні братства. У той час типографія не була звичайною фабрикацією книг, як нині: це було зібрання ентузіастів, які як би передчуваючи, до чого їх мистецтво приведе людство, працювали зі всієї сили і досягали*

⁶⁷ Catalog of The Diaghilev-Lifar Library / Sotheby Parke Bernet Monaco S.A. 28, 29, 30th The November 1st Desember 1975. Exposition Publique, 1975. P.50.

⁶⁸ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в ХVІ-ХVІІ ст. Київ-Львів: Друк. «С.В. Кульженко», 1912. С. 62. (248 с.).

найвищого розумового розвитку, який тільки був можливим у їх убогому середовищі. Вони, силою ентузіазму, супроводжували всяку нову справу життя, спонукали йти за собою і відданих багатом приємним зайняттям аристократів, і подавлених багатма тяжкими турботами міщан».⁶⁹

Разом із тим, українські кириличні стародруки із самого початку їх видання були рідкісними і цінними виданнями. Так, «Апостол» І. Федорова був виданням рідкісним навіть для Західної України в XVII-XVIII ст.ст. Відомий на той час дослідник А. Петрушевич знайшов у Львові лише один примірник Федорівського «Апостола». Автор одного з перших дослідів атрибуції «Апостола» І. Федорова, що зберігався в музеї холмського Свято-Богодицького Братства А. Будилович так писав щодо рідкісності цього видання: *«Може бути, що де небудь в пилуці та сирості, закинуті та забуті, в невідомості доживають свій вік іще декілька примірників цієї книги; але навряд чи більше: інакше їх би згадували в руських періодичних і наукових виданнях з приводу нещодавно відзначеного 300-ліття федорівського ювілею»*.⁷⁰

Як відомо, генезис київських стародрукованих видань кириличною мовою започатковується пізніше виданичого поступу І. Федорова у Львові та Острозі, після поширення книг і книгодрукарства у Центр і на Схід України. Так І. Огієнко писав, що *«із всіх Східно-Українських земель друкарство найперше розпочалося на Київській землі, власне – в самому місті Києві»*⁷¹ При цьому, окрім добре відомої Києво-Печерської лаври, у м. Києві в досліджуваний нами період, як уже зазначалось попередньо, діяли й друкарні Т. Вербицького та С. Соболя.

⁶⁹ Кулиш П.А. История воссоединения Руси. Том второй. От начала козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве Православной Церкви в 1820 году. С.-Петербург: Изд-е Товар-а «Общественная польза», 1874. С. 284. (VIII с., III с., 456 с., прилож. с. 425-456).

⁷⁰ Будилович Ал. Апостол львовской первопечати Ивана Федорова Москвитина (1573-1574) гг. // Холмская Русь (Люблинская и Седлецкая губ., Варшавского Генерал-Губернаторства). Памятники русской старины в Западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П.Н. Батюшков. Выпуск седьмой. С.-Петербург: Изд-е: Министерства Внутренних Дел, 1885. С. 113 (С. 113-123.).

⁷¹ Огієнко І. Історія українського друкарства. Том І. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в. Львів: Накладом наук. Товариства імені Шевченка, 1925. (Репринт). Київ: «Либідь», 1994. 446 с.

Історія типографії Києво-Печерської лаври неодноразово ставала предметом ґрунтовних досліджень таких українських і зарубіжних дослідників давнини і сучасності, як І. Бакмейстер, Є. Болховітін, В. Бочковська, С. Голубєв, Я. Ісаєвич, С. Кагамлик, К. Малевич, С. Миславський, Ф. Титов, П. Троцький і ін. На основі аналізу відповідної бібліографічної бази, можемо визначити і охарактеризувати основні періоди зародження та розвитку київських друкарень, які здійснювали стародрукування кирилівським шрифтом церковно-богословських і світських видань.

С. Кагамлик проаналізувала основні, найбільш поширені періодизації історії книгодрукарства у Києво-Печерській лаврі, яка власне й визначила весь контекст генезису київських кириличних стародруків у XVII-XVIII ст. Так, автори колективної праці про історію українського книгодрукарства виокремлювали наступні періоди становлення та розвитку київського друкарства: а) початковий період київського книгодрукарства (1615-1627 рр.); б) київська лаврська книгодрукарня (1627-1656 рр.); в) книгодрукування в 1656-1683 рр.; г) київське книгодрукування в 1684-1721 рр.; г) київська лаврська книгодрукарня 1721-1800 рр.⁷² Відомий український дослідник книги Я. Ісаєвич виокремлює в історії київської друкарської справи виокремлює принаймні три періоди: започаткування київського лаврського книгодрукарства в 20-40 роки XVII ст., розквіт книгодрукарства в Києво-Печерській лаврі з 1650 до 1721 року та, із 1721 року, перебування київського книгодрукарства під впливом московської синодальної цензури.⁷³ Сама ж С. Кагамлик виокремлює наступні періоди книговидавничної діяльності Києво-Печерської лаври: «1. Період вільного друку. 1606-1718; Період цензури. 1718-1786, згідно з яким визначальним хронологічним рубежем є 1718 р. – вихід в світ «Місяцеслова»...».⁷⁴

⁷² Книга і друкарство на Україні. За ред. П.М. Попової. Київ: Наукова думка, 1964. С. 70-101. (315 с.).

⁷³ Ісаєвич Я. Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2002. С. 165-275.

⁷⁴ Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.): монограф / Національний Києво-Печерс. історико-культурн. заповідн; Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ЗАТ «Віпол», 2005. С. 199-200.

Таке розмаїття періодів у історії київського книгодрукарства та видання кириличних стародруків у XVII-XVIII ст. пояснюється складністю та цензуруванням відповідної історії за доби царату та частково за радянської доби, а також різницею в методологічних підходах до здійснення такої періодизації. В одному випадку учені беруть до уваги політику Москви щодо Києво-Печерської лаври у частині запровадження цензури, в іншому – історичні постаті київських першодрукарів, або особливості стародруків, які випускалися. До того ж, генезис Києво-Печерської друкарні й її перших стародруків складно однозначно і достовірно визначити у силу різних обставин: численні пожежі з якими фатально не щастило Лаврі; ворожнеча політика, спочатку з боку католицької церкви, а надалі й православної церкви Московського патріархату та його синоду та ін.

Переважна більшість дослідників книгодрукарства в м. Києві сходяться на думці, що першою київською друкарнею стала типографія Києво-Печерської лаври, яка почала свою діяльність в 1616 році. Хоча, починаючи іще з кін. XVIII ст.ст. серед істориків і богословів триває дискурс про те, коли ж саме розпочався випуск перших київських кириличних стародруків. Першим кириличним стародруком у Києві, як визначив у 1779 р. І. Бакмейстер у своїй таблиці перших видань кириличних стародруків, складеній за місцем і роком їх видання, від «Псалтиря» 1491 року, виданого в Кракові – до «Введення в Історію», надрукованого в 1699 році в Амстердамі, стало видання в 1618 році у м. Києві «Трифологіону».⁷⁵ На думку С. Кагамлик, ідеться про «Анфологіон» 1618 року.⁷⁶ Хоча це видання, по даті його завершення в роботі, датується й 1619 роком.

І. Огієнко наводить дані, що в 1784 році Києво-Печерська лавра, на запит Київського губернатора С. Ширкова, була заснована за архимандрита Протасія з наказу князя К. Острозького, який ніби то й передав друкарські верстаки до Києва, де в Миколаївському монастирі, обабіч Лаври, в 1533 році запрацювала перша

⁷⁵ Бакмейстер И. Опыт о библиотеке и кабинете древностей и истории натуральной Санкт-Петербургской Академии Наук. Пер. В. Костыговым. [С.-Петербург]: Напечат. в Типогр. морского, шляхетского кадетс. Корпуса, 1779. С. 73-74, 74. (191 с.).

⁷⁶ Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.): монограф / Національний Києво-Печерс. історико-культурн. заповідн; Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ЗАТ «Віпол», 2005. С. 191. (551 с).

київська типографія.⁷⁷ У свою чергу, С. Кагамлик посилається на автора першого друкованого історичного опмсу Києво-Печерської лаври Київського митрополита С. Миславського, який відносить дарування князем К. Острозьким літер і обладнання своєї друкарні до 1531 р.⁷⁸ Утім, жодних київських стародруків тієї пори до сьогодні не віднайдено і не досліджено. Сама ж легенда про появу друкарень майже за 100 років до появи перших достовірно відомих стародрукованих книг Києво-Печерської лаври, а також до появи друкарні в самому Острозі в 1580 році, вбачається історією швидше бажаною, ніж реальною.

Відповідні акценти на цьому ставили й інші дослідники історії Києво-Печерської лаври. Цей богословсько-бібліографічний дискурс про друкарню й першодруки Лаври детально описано в уже згадуваній монографії С. Кагамлик «Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.)» (Київ, 2005 р.). Так, архимандрит А. Орнатський відстоював позицію, що книгодрукарські приладдя К. Острозький подарував Лаврі лише в 1608 році, а її друкарським «первістком» в 1618 р. став «Трифологійон». Російський бібліограф В. Сопіков на поч. XIX ст. згадував про видання в Києві у 1614 році «Каноника», якого сам дослідник не бачив, а лише чув про нього в богословських переказах. Київський митрополит Є. Болховітін вбачав «прадавню історію лаврської друкарні» значно перебільшеною й обґрунтовував заснування Є. Плетенецьким друкарні Києво-Печерської лаври саме на території цієї лаври в 1616 році. Пізніше, у 1865 році київський священник П. Троцький піддає ревізії положення Є. Болховітіна і інших, що до перших київських стародруків, наводячи згадки архіву Лаври про 3-и стародруки, видані до 1616 р.: «Мінея загальна» (1608 р.), «Псалтир» (1609 р.) і «Тріодь пісна» (1615 р.). Відповіддю на статтю П. Троцького стали публікації К. Малевича, К. Гільдебранта, С. Голубєва, Ф.

⁷⁷ Огієнко І. Історія українського друкарства. Том І. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в. Львів: Накладом наук. Товариства імені Шевченка, 1925. (*Репринт*). Київ: «Либідь», 1994. С. 256.

⁷⁸ Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.): монограф / Національний Києво-Печерс. історико-культурн. заповідн; Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ЗАТ «Віпол», 2005. С. 191.

Титовим та ін., які висловлювали погляди «за» і «проти» започаткування книгодрукарства в Києво-Печерській лаврі іще до Є. Плетенецького⁷⁹

Натомість Я. Ісаєвич пов'язує виникнення книгодрукарства в Києві наперед із діяльністю в м. Києві Богоявленського братства, заснованого в 1615 році за підтримки духовенства (Є. Плетенецький), науковців (Й. Борецький, З. Копистенський, І. Курцевич і ін.), православної шляхти і козацької старшини (П. Конашевич-Сагайдачний).⁸⁰ Останній, за свідченням В. Антоновича і В. Беци, по смерті заповідав половину свого майна, а половину – Київському та Львівському братствах.⁸¹

Метою Богоявленського братства, одного з чисельних на той час українських братств, стала протидія полонізації та поширенню каталоицизму на Українських землях. За ініціативи київського Богоявленського братства, з поміж іншого, вдалося відродити православну церковну ієрархію, скасовану положеннями Берестейської унії 1596 р. Дослідники вважають, що активність Богоявленського братства згасає в XVIII ст., але наступного століття Богоявленське братство відновлюється вже як благодійна організація для студентів і викладачів Київської академії. Про це, зокрема, свідчать і поліграфічно оформлені звіти про діяльність цього братства при Київській духовній академії видавались і на поч. XX ст.⁸²

Цінності та принципи Київського Богоявленського братства, сформованого на поч. XVII ст., сприяли зародженню лаврської друкарні, яка запозичила кращі традиції та практики не лише львівського, острозького, стрятинського, а й європейського книгодрукарства. засновником Києво-

⁷⁹ Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.): монограф / Національний Києво-Печерс. історико-культурн. заповідн; Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ЗАТ «Віпол», 2005. С. 191-199.

⁸⁰ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2002. С. 165. (520 с.).

⁸¹ Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-западной России в биографиях и портретах по коллекции Тарновского В.В. Выпуск первый. Киев: Типограф. Императорского Ун-та Св. Владимира, 1885. С. 7. (VI с., 110 с.; ил., карты).

⁸² Отчет о состоянии Богоявленского при Киевской духовной Академии Братства для вспоможенствования служащим в Академии и студентам ее за 1901 год. Киев: Типогр. И.И. Горбунова, 1902. 60 с.

Печерської друкарні став архимандрит Єлисей Плетенецький, який після закриття Стратинської друкарні Федора та Гедиона Балабанів, яка діяла в 1604-1606 роках, викупив у 1615 році в їх нащадків обладнання та заснував для потреб цієї друкарні в Лаврі виробництво паперу («Папірню», що так зветься й донині) в Радомишлі, що проіснувала до сер. XVIII ст.⁸³ За свідченням В. Бочковської, першим виданням Києво-Печерської друкарні були «Часослов» (1616-1617), твір Олександра Митури «Візернунок цнот превелебного в Бозе єго милости господина отца Єлисея Плетенцкого, архимандрита кїевского монастыря Печерского ...» - панегірик на честь Є. Плетенецького, а також збірник святкових служб «Анфологїон» (1619 р.), над перекладом якого з грецької мови і редагуванням працювали І. Борецький, З. Копистенський, П. Беренда.⁸⁴

За перші вісім років свого генезису, до смерті Є. Плетенецького, друкарня Києво-Печерської лаври надрукували 11 великих книжок. Окрім згаданих стародруків «Часословець», «Анфологїон», «Книга о вѣрь единой» (1619 р.), «Божественная літургія» (120 р.), «Номоканон» (1620 і 1624 рр.), «Беседи І. Златоустаго» (1623-1624 рр.), «Псалтырь» (1624 р.) та ін. При цьому, Є. Плетенецький, який відрізнявся з поміж інших чеснот і віротерпимістю та любов'ю до історично-богословських диспутів і розвідок, постійно опікувався виданням стародруків богословсько-філософського характеру.

За століття до запровадження цивільного шрифту, який прийнято вважати таким, що дав початок стародрукам світського змісту, за сприяння Є. Плетенецького, тодішнім ректором Київської братської школи К. Саковичем було видано «Вірші на жалостний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного». Ці Вірші були виголошені 20 спудеями Братства під час похорону легендарного українського гетьмана.⁸⁵ Цей патріотичний вчинок не залишився без уваги Москви, хоча на той час остання іще не мала такого деспотичного впливу на Україну та Києво-Печерську лавру.

⁸³ Українська видавнича справа у персоналіях (XVI ст. – середина XX ст.). Бібліограф. словник-довідник. За заг. ред. Л.О. Губи. Дніпро: Ліра, 2016. С. 152. (216 с).

⁸⁴ Зібрання українських стародруків XVI – XVIII століть. Перд. В. Бочковська-Мартинівич, Л. Хауха. Київ: АДЕФ Україна, 2012. С. 11.

⁸⁵ Українська видавнича справа у персоналіях (XVI ст. – середина XX ст.). Бібліограф. словник-довідник. За заг. ред. Л.О. Губи. Дніпро: Ліра, 2016. С. 154.

Важливий вплив на розвиток вітчизняної культури в цілому та, зокрема, на українське кириличне книгодрукарство справила праця одного з фундаторів Київського Богоявленського братства та друкарні Києво-печерської лаври Памви Беринди «Лексікон словенороський, і імен толкованіє» (1627 р.). За свідченням С. Єфремова, Беринда належав до того київського гуртка, що й Плетенецький та Копистенський, *«визначався працьовитістю й скромністю, яких докази дав у своїх працях. Тридцять років працював він коло «Лексікона», «на жаднії переешкоди завести не дбаючи і овшем уфаючи (цілком покладаючись), же заздрість ущипливая згаснетъ, а праця моятая у потемних вдячність отнесетьъ», як писав сам Беринда у посвяті до «Лексікону»»*.⁸⁶ У 1653 р. П. Беринда випустив друге видання «Лексікону», що стало надзвичайно авторитетним на той час «лексикальним джерелом» для всієї православної слов'янської культури.

Позитивним аспектом для розвитку книгодрукарства та кирилівської стародруків стало започаткування діяльності друкарні Спиридона Соболя (1627-1631 рр.), в якій було видано 5 високохудожніх кирилівських стародруків, найбільш відомими із яких залишаються «Лимонар» (1627 р.) і «Апостол» (1631 р.). У цей же період друкар Тимофій Вербицький видає «Іоанн Златоуст. Бесіди на 14 послань ап. Павла» (1623 р.), «Часослов» (1625 р.), а Памво Беринда випускає «Дорофей авва. Повчання» (1628 р.) і «Служебник» (1629 р.).⁸⁷ На жаль, розвиток приватних київських книгодрукарень і ініціатив київських друкарів, із різних причин (складність конкуренції з лаврською типографією, переїзд друкарів в інші міста тощо), тривав дуже короткий період – із 1623 до 1631 року. Після цього всі спроби заснування типографій, які були б альтернативні до типографії Києво-Печерської лаври, виявилися невдалими.

Після входження України під вплив Москви після Переяславської угоди 1654 року вільнодумство київських книгодрукарень дратувало московських

⁸⁶ Єфремов С. Історія українського письменства. Вид. четверте, з одніями й додатками. Том І. Вепляр: Друкарня Шарфе, 1924. С. 172. (448 с.).

⁸⁷ Каталог книг кирилической печати XV-XVII вв. Научной библиотеки Московского университета. Сост.: И.В. Поздеева и др. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1980. С. 309. (359 с.: ил.).

мирополитів, але ставропігія Києво-Печерської лаври від Константинополя була важливою гарантією для свободи українського книгодрукарства. Але, ситуація для України погіршилась після поразки Гетьмана І. Мазепи і його шведських союзників у Полтавській битві 1709 року. Хоча, як писав П. Пекарський, *«на видання Києво-Печерської типографії було звернено увагу в Москві, але не дивлячись на те, в царствування Петра, до утворення Синоду, в Києві видавались книги, не в усьому схожі з московськими»*.⁸⁸

Доба т.з. «Руїни» негативно позначались і на розвитку книговидавництва в Україні. До прикладу, коли царський уряд замовив Києво-Печерській лаврі надрукувати по 100 примірників її попередніх видань «Бесіди св. Іоанна Златоустого на 14 послань св. апостола Павла» (1623 р.) і «Бесіди св. Іоанна Златоустого на діяння Святих Апостолів» (1624 р.), то архимандрит Інокентій Гізиль не зміг цього зробити, пишучи про те, що в лаврській друкарні залишилось мало майстрів і ті погано друкують.⁸⁹

Після видання в 1718 році Києво-Печерською лаврою «Місяцеслова» («Мінологіона»), де на заголовному аркуші, з невстановлених причин, Києво-Печерська лавра була названа Константинопольською ставропігією, Московою було видане розпорядження *«іменуватися Київському та Чернігівському монастирям у всіх книгах ставропігією всеросійських патріархів, а не константинопольських, і надалі ніяких книг, окрім церковних попередніх видань, не друкувати»*.⁹⁰

Така політика Московського патріархату, відверто розкрита П. Пекарським, призвела до того, що при розквіті в першій половині XVIII ст. книгодрукарень у Москві та Санкт-Петербурзі, які видавали світські книги з використанням цивільного шрифту, зокрема наукових видань, які друкувала

⁸⁸ Пекарский П. Описание словяно-русских книг и типографий 1698-1725 годов. *Наука и литература в России при Петре Великом*. Том 2. С.-Петербург: В типограф. Товариш. «Общая польза», 1862. С. 669.

⁸⁹ Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.): монограф / Національний Києво-Печерс. історико-культурн. заповідн; Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ЗАТ «Віпол», 2005. С. 201.

⁹⁰ Пекарский П. Описание словяно-русских книг и типографий 1698-1725 годов. *Наука и литература в России при Петре Великом*. Том 2. С.-Петербург: В типограф. Товариш. «Общая польза», 1862. С. 670.

російська Академія наук, у Києво-Печерській лаврі у цей час подібні видання були заборонені. А під час пожежі в Києво-Печерській лаврі були знищені книгодрукарня з усіма виданнями і інструментами, бібліотека і архів, що негативно вплинуло на розвиток Києво-Печерської лаври в цілому та її книгодрукарської діяльності зокрема. Звісно, вихід «Місяцеслова», який роздратував московську владу, масштабна пожежа в лаврській друкарні та Указ Петра I від 5 жовтня 1720 року, який скасовував автономію Києво-Печерської лаври, а також цензурування її видань і фактична заборона видавати книги гражданським шрифтом аж до 1790 року, призвели до скорочення репертуару київських кириличних стародруків.

До кінця XVIII ст. київські кириличні стародруки видавались переважно як передруківки попередніх лаврських видань, чи відтворювали московські синодальні видання, та хнаходились із 1721 року під пильною цензурою синоду. Так, в 1722 Синод вимагав від Києво-Печерської лаври друкувати виключно «освідчені» примірники. За свідченням С. Кагамлик подібні укази синод також випускав у 1726, 1727, 1728, 1744, 1745, 1766 і інших роках. Певна «відлига» для лаврської друкарні була лише за імператриці Єлизавети, яка в 1744 році, перебуваючи в Києві, дозволила невідкладно друкувати Четві-Мінеї та Патерик. Але цей «дозвіл» мав усний характер і не змінив політику Синоду щодо київських кириличних видань. Непоодинокими були практики заборони друку, арешту тиражів тощо.⁹¹ Разом із тим, і з 1721 до 1800 року Києво-Печерська лавра залишалася найпотужнішим в Україні центром стародрукування видань кириличним шрифтом.

Отже, узагальнюючи бібліографічні відомості про генезис і еволюціонування київських друкарень (типографій) і кириличних стародруків у XVII-XVIII ст., можемо виокремити наступні періоди їх історичного розвитку:

⁹¹ Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.): монограф / Національний Києво-Печерс. історико-культурн. заповідн; Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ЗАТ «Віпол», 2005. С. 210-213.

перший період, генезис книгодрукарства та київських стародруків-«первістків» у Києво-Печерській лаврі за часів Є. Плетенецького (1618/1619 р. – 1624), а також у книгодрукарнях Т. Вербицького і С. Соболя (1618-1631 рр.);

другий період, розвиток вільного книгодрукарства в Києві та розширення мережі друкарень і репертуару кириличних стародрукованих видань, до виходу «Місяцеслова» у 1718 році (1631 р. – 1721 р.);

третій період, занепад вільного книгодрукарства, що супроводжувався позбавленням Києво-Печерської лаври автономії, запровадження синодальної цензури і скороченням репертуару лаврських стародруків (1721-1800 рр.).

Як уже зазначалося попередньо, у межах ваюокремлених періодів можна також виділити «золотий вік» київських кириличних стародруків (1618-1718 рр.), який, по-суті, став Ренесансом для всього українського стародрукарства.

Висновки до розділу 1.

За результатами дослідження сутності та змісту київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., здійснення їх класифікації, узагальнення, аналізу та систематизації основних наукових досліджень цих стародруків українськими і зарубіжними ученими, а також науково-історичних розвідок генезису та еволюціонування книгодрукарень м. Києва, сформовано наступні висновки і положення.

1. Київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст. – це сукупність стародрукованих книг, виданих кириличним шрифтом (церковно-слов'янським, староукраїнським, гражланським) у типографіях м. Києва (друкарні Києво-Печерської лаври, Спиридона Соболя і ін.) у період із 1618/1619 рр. – до 1800 року, які містять багословські, філософські, етичні, історичні та інші сюжети і становлять національну наукову, культурну та мистецьку спадщину.

Основні ознаки категорії «київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст.»: *за сутністю*, (походженням), є втіленням здобутків розвитку української науки, культури і мистецтва у книгодрукарстві в період протистояння Києва польській і московській культурній, мовній, політичній і адміністративній

експансії в XVII-XVIII ст.ст.; за змістом (предметом), це понад 700 найменувань книг, в яких вміщуються переклади канонічних церковних книг (Біблії, Євангелія та ін.), а також похідні від них церковні, богословсько-філософські, морально-етичні, історичні, педагогічні, правові, публіцистичні та інші твори; за мовою, є книгами, написаними церковно-слов'янською та/або староукраїнською мовами або ж т.з. «гражданським шрифтом» (із 1790 р.); за формою, є художньо оформленими книгами у оправах, які надруковані кириличним шрифтом однією, двома чи більше фарбами, містять форту, рамки, гравюри, орнаменти, виливні прикраси, герби церковних і світських історичних діячів і є витвором вітчизняного книгодрукарського мистецтва XVII-XVIII ст.ст.; за часом видання, це книги що були видані з 1618/1619 р.р. до 1800 року в місті Києві. Більшість із досліджуваних стародруків, насамперед, видані в «золотий вік» київського книгодрукарства (1618/1619 р. – 1718 р.), відносяться до рідкісних і цінних видань.

2. Київські кириличні стародруки відрізняються своєю багатоманітністю та можуть бути класифіковані за такими критеріями, як:

1) *предмет (назва і сюжет) стародруку*: а) класичні церковні канонічні твори, перекладні з грецької мови; б) похідні від канонічних твори церковно-обрядового характеру; в) богословсько-філософські твори; г) історичні, правові, морально-етичні, педагогічні, філологічні, публіцистичні та ін. твори;

2) *час (період) видання стародруку* (з урахуванням візантійського літочислення для стародруків XVIII ст.): а) утвердження книгодрукарства в м. Києві та видання в Києво-Печерській лаврі стародруків-«первістків» - (1618/1619 р. – 1624 р.); б) розвиток вільного книгодрукарства в Києві та розширення мережі друкарень і репертуару кириличних стародрукованих видань (1624 р. – 1721 р.); в) занепад вільного книгодрукарства, що супроводжувався позбавленням Києво-Печерської лаври автономії, запровадження синодальної цензури і скороченням репертуару лаврських стародруків (1721-1800 рр.);

3) *друкарня, де видано стародруки*: а) Києво-Печерська лавра (1616-1800 рр.); б) друкарня Тимофія Вербицького (1623-1625 рр.); в) Спиридона Соболя (1627-1631 рр.);

4) авторство стародруку: а) із невстановленим авторством; б) зі встановленим авторством (Захарія Копистенський, Максим Грек, Сільвестр Коссов, Касіян Сакович, Памво Беринда, Петро Могила, Іоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Антоній Радивиловський, Дмитрій Туптало, Стефан Яворський і ін.);

5) мова та шрифт, використані в стародруці: а) церковно-слов'янські та староукраїнські стародруки; б) стародруки, видані гражданським шрифтом («петровською азбукою»).

Ці види і групи стародруків, класифіковані за попередньо виявленими критеріями, утворюють систему київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

3. Усі бібліографічні дослідження, які стосуються київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст., поділяються на три основних групи історичних і сучасних робіт українських і зарубіжних учених: 1) спеціальні дослідження, прив'язані книгодрукарству в Києві, переважно діяльності типографії Києво-Печерської лаври і її виданням; 2) загальні роботи, присвячені стародрукованим виданням в Україні та їх поширенню в світі; 3) роботи, присвячені типографській справі та книжковому мистецтву (гравюрам і граверам, філіграням, шрифтам, ініціалам, прикрасам, таблицям, покрайнім записам *etc.*), які можуть бути використані під час експертного дослідження та атрибуції київських кирилівських стародруків.

4. Історія київських друкарень і кириличних стародруків у XVII-XVIII ст. репрезентована наступними періодами: *перший період*, генезис книгодрукарства та київських стародруків-«первістків» у Києво-Печерській лаврі за часів Є. Плетенецького (1618/1619 р. – 1624), а також у книгодрукарнях Т. Вербицького і С. Соболя (1618-1631 рр.); *другий період*, розвиток вільного книгодрукарства в Києві та розширення мережі друкарень і репертуару кириличних стародрукованих видань, до виходу «Місяцеслова» у 1718 році (1631 р. – 1721 р.); *третій період*, занепад вільного книгодрукарства, що супроводжувався позбавленням Києво-Печерської лаври автономії, запровадження синодальної цензури і скороченням репертуару лаврських стародруків (1721-1800 рр.).

У межах виокремлених періодів можна також виділити «золотий вік» київських кириличних стародруків (1618-1718 рр.), який, по-суті, став Ренесансом для всього українського стародрукарства

РОЗДІЛ 2. Особливості атрибуції київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

2.1. Завдання, предмет, об'єкт та методи експертного дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

Київські стародруковані кириличні видання XVII-XVIII ст., будучи матеріальним об'єктом наукової, культурної та мистецької спадщини, підлягають ідентифікації, тобто визначенню підстав для встановлення оригінальності (автентичності), назви і авторства (книги, посвяти, друкарства), часу та місця видання конкретного примірника книги, чи її фрагменту (дефектний примірник). Процес такої ідентифікації стародруку має назву атрибуції (з лат. *attributio* – «переписування»), тобто, «визнання автентичності художнього твору (у нашому випадку, стародруку - В.Ф.), його автора, місця й часу створення».⁹² У контексті нашого дослідження, йдеться про віднесення конкретного примірника старої книги до, по-перше, українських кириличних стародрукованих видань, по-друге, тих із них, які видані в друконях міста Києва із 1618/1619 рр. – до 1800 року.

Атрибуція кириличних стародруків передбачає їх експертне дослідження, тобто цілеспрямовану діяльність експерта щодо встановлення автентичності примірника (повного чи дефектного) конкретної книги до стародруків та її ідентифікації з уже каталогізованими і описаними київськими кириличними стародруками XVII-XVIII ст.

Судова мистецтвознавча експертиза проводиться з метою встановлення наявності або відсутності можливості віднесення стародрукованого видання (стародруку) до певного періоду часу, до видання тієї чи іншої друкарні, приналежність наданого на дослідження друкованого твору до видань того чи іншого друкаря, визначення ступеня збереження цього видання, наявності або відсутності реставраційних робіт, визначення художньої, наукової, історичної цінності книг та інших стародрукованих видань, їх вартості та іншого, тобто

⁹² Словник іншомовних слів. Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. Київ: Наук. думка, 2000. С. 64. (680 с.).

визначає певні ознаки, за якими судовий експерт-мистецтвознавець може відповісти на питання: чи належить стародруковане видання до культурних цінностей, що мають історичне, художнє, наукове або етнографічне значення.

Стародруковані видання, завдяки їх цінності, історичному, науковому та культурному значенню іноді стають об'єктами злочинних дій або цивільних спорів.

Повне та об'єктивне розслідування злочину або вирішення цивільного позову потребує використання спеціальних знань, які застосовуються експертом у межах судової мистецтвознавчої експертизи для вирішення питань, пов'язаних з друкованими виданнями та визначенням їх автентичності.

Предметом є фактичні дані, що мають значення для справи й пов'язані з визначенням історичної, наукової та культурної цінності, матеріальної вартості друкованого твору, які отримуються на основі використання спеціальних знань із мистецтвознавства, культурології, історії та історії книги зокрема, соціології, етики, естетики, етнографії та інших наук.

Об'єктом експертного дослідження є стародруковані видання кириличного друку, які представляють собою своєрідну духовну скарбницю людства, його колективну пам'ять.

Судова мистецтвознавча експертиза вирішує три основні питання:

– Чи належить надане на експертизу друковане видання до культурних цінностей, що мають художнє, історичне, наукове або етнографічне значення?

– У який історичний період виготовлене надане на дослідження друковане видання?

– Яка матеріальна вартість наданого на дослідження друкованого видання?

Методами експертного дослідження є системою дослідницьких методів сучасної теорії пізнання та загальнонаукових методик, що базуються на них.

Для вирішення поставлених питань, при дослідженні стародрукованих видань кириличного друку використовуються:

1. формально-логічні методи пізнання: аналіз, синтез, узагальнення, гіпотеза, аналогія, індукція та дедукція;
2. загальнонаукові методи пізнання:

- спостереження – планомірне, цілеспрямоване сприйняття, яке проводиться з метою вивчення предмета чи явища;
 - вимірювання – встановлення розмірних параметрів зображень і предметів;
 - описовий – відображення умов, засобів та результатів досліджень;
 - порівняння – зіставлення властивостей, ознак двох або більше об'єктів із застосуванням будь-якого способу;
3. спеціальні методи дослідження:
- візуальний;
 - мікроскопічний;
 - фотографічний.

2.2. Каталоги стародруків, як джерела атрибуції київських кириличних видань XVII-XVIII ст.ст.

Важливими джерелами для експертного дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. є каталоги стародруків, які містять фахові описи відповідних видань, як правило, зі вступними статтями (передмовами), методиками атрибуції стародруків, а також із зображеннями відповідних стародруків або їх фрагментів. Такі систематизовані хронологічні та предметно-тематичні каталоги стародруків, виданих як церковнослов'янським, так і цивільним шрифтом, почали масово з'являтися в обігу для букіністів, антикварів, колекціонерів, бібліотекарів і всіх, зацікавлених із кін. XVIII ст. - поч. XIX ст.

За хронологічним критерієм, з урахуванням ступеню розвитку методології та техніки експертного дослідження та атрибуції стародруків, можна виокремити три основні періоди, за якими можна систематизувати каталоги, які містять описи київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. Йдеться про каталоги стародруків, виданих у наступні періоди.

Перший період (з поч. XVIII ст. – до поч. XX ст.) відзначився появою перших каталогів кириличних стародруків, які здебільшого становили

розширений бібліографічний опис (із зазначенням розмірів, тиражу, наявності орнаментального оздоблення та інших описів книг) відповідних видань у архівах, бібліотеках академій, університетів, музеїв і наукових, у тому числі науково-історичних товариств Російської імперії, зокрема, й тих, які діяли на території України (бібліотеки імператорських університетів у Харкові, Одесі та Києві та ін.), і в приватних колекціях.

Другий період (1922-1991 роки) характеризується тим, що каталоги кирилических стародруків, виданих за доби входження України до складу колишнього СРСР, які характеризуються зростанням науково-методологічного рівня опису відповідних видань, переатрибуції описаних у перший період стародруків, та м'яким, але принциповим суперництвом української та російської наукових шкіл дослідників стародруків.

Третій період (1991 – до сьогодні) позначився становленням та розвитком наукових і експертних досліджень стародруків, насамперед, виданих у книгодрукарнях України, та появою повних каталогів стародруків, що зберігаються в державних і приватних зібраннях та які містять повні та системні описи відповідних видань, у тому числі й переатрибутованих і раніше не виявлених і не атрибутованих у два попередні періоди.

Розглянемо та охарактеризуємо окремі каталоги, альбоми і довідники кирилических стародруків, віднесені нами до трьох попередньо виявлених хронологічних періодів. Генезис і розвиток діяльності зі складення каталогів, які стали і залишаються донині важливим джерелом для експертного дослідження та атрибуції кирилических стародруків, на кожному з цих історичних періодів, відображував рівень розвитку науки, культури і мистецтва на Київщині.

Перший період став започаткування роботи архівів, у тому числі й архівів типографій, музеїв, університетів, бібліотек, історико-етнографічних і культурологічно-мистецьких гуртків («Товариство Нестора Літописця в Києві» та ін.), колекціонерів-бібліофілів, букіністів, антикварів і книгопродавців. Очевидно, що увага до рідкісних і цінних книг, які уже в ХІХ ст. були введені в товарний обіг, спонукала не лише до їх дослідження (див. підрозд. 1.2), а й до каталогізації. Остання передбачала складення бібліографічних показників і

опису кириличних стародруків, іноді з зображенням їх фрагментів (форза, сторінки з прикметними гравюрами тощо). В основу таких каталогів або «реєстрів книг», як правило, покладались критерії хронології та предмету видань, у їх системному поєднанні. Перші з таких каталогів (реєстрів книг) з'являються іще в кін. XVIII ст. – на поч. XIX ст. Це, каталоги І. Бушева⁹³ А. Бичкова, Я. Головацького, С. Голубєва, І. Каратаєва, С. Маслова, В. Перетца, А. Петрушевича, П. Попова, І. Свенцицького, В. Сопікова, Ф. Тітова, В. Ундольського та ін.⁹⁴

Прикладом таких каталогів також може бути укладений В. Пфафом «Систематичний каталог книг російською мовою Імператорської публічної бібліотеки в частині правознавства, політичних і статистичних наук, виданий під спостереженням Князя Юсупова» (1863 р.).⁹⁵ Цей каталог містить повну бібліографію та розмір спеціальних наукових видань, вказує на багатотомні видання, які після друку першого тому не були продовжені, в тому числі, й виданих у Києві, насамперед в Університеті Св. Володимира. Але, київські стародруковані видання цивільним шрифтом у цьому каталозі є поодинокими й видані переважно в XIX ст., коли власне й були утворені імператорські університети в Харкові, Одесі та Києві.

У названих університетах, зокрема в імператорському Університеті Св. Володимира, також регулярно видавались каталоги книг, які поповнювали бібліотеку. У більшості випадків це були видання XIX і наступних століть.⁹⁶ Але, до бібліотеки цього університету передавались на збереження й стародруки, видані на Київщині в XVII-XVIII ст.ст. На сьогодні вони зберігаються в Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

⁹³ Реестр российским книгам, ландкартам, планам, портретам и нотам, продающимся сверх многих других книг в Киеве, на Печерске и Подоле в книжной лавке Ивана Иванова Бушева. Москва: Унив. тип., 1817. 72 с.

⁹⁴ Каталог книгам, выдаваемым для чтения из магазина Барщевского. Киев, 1860. 30 с.

⁹⁵ Пфаф В. Систематический каталог книг на русском языке Императорской публичной библиотеки по части правоведения, политических и статистических наук. Изданный под наблюд. и на иждев. Князя Юсупова. Санктпетербург: В Типограф. И. Тиблина и Комп., 1863. 445 с.

⁹⁶ Алфавитный указатель книг, поступивших в библиотеку Императорского Университета Св. Владимира в 1869 г. Киев: В Университ. типогр., 1871. 122 с.

У досліджуваний нами перший період популярними були й каталоги антикварних книг для продажу. Зокрема, одними із перших таких каталогів стали *«Роспись російскимъ книгамъ, которыя продаются безъ переплета и въ разныхъ переплетахъ въ Университетской книжной лавкъ, что у Никольскихъ воротъ. Въ Москвъ 1784 года. 8-0. 64 стр.+31 стр. (прибавленіе)»* (п. 2072) и *«Розпис росс. книгамъ, ландкартамъ, эстампамъ и портретамъ, которыя продаются противъ каменного гостинного двора въ бывшемъ домъ Его Свѣтлости Князя Григорія Александровича Потемкина, подъ № 22 у книготорговца Матвѣя Овчинникова. Въ Спб. Печатано у Шнора. 1784 г. 8-0. Загл. л. и 54 н. стр.»*, описана в каталозі рідкісних книг Ю. Бітовта (п. 2073).⁹⁷ Разом із тим, як свідчить зміст каталогу Ю. Бітовта, на початок минулого століття була інформація про збереження лише поодиноких примірників цих каталогів.

Пізніше, з сер. ХІХ ст., також з'являються каталоги, видані відомими російськими книговидавцями, популяризаторами антикварних видань і бібліофілами О. Смірдіним, П. Шебановим, С. Шпилевським та ін.⁹⁸ У кін. ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. у Російській імперії, до складу якої входив і Київ та Київщина, видавались і інші, більш ґрунтовані каталоги книг, які окрім бібліографії і цін на книги містили й інші параметри книг, важливі для атрибуції аналогічних видань. До прикладу, це відоме і сучасникам, попередньо згадуване, видання Ю. Бітовта *«Рідкі російські книги і летючі видання ХVІІІ ст. З бібліографічними примітками, вказівкою на ступінь їх рідкості та цінами антикварів на них, з додатком списку календарям ХVІІІ століття і списку книг ХVІІІ століття, які*

⁹⁷ Битовт Ю. Редкие русские книги и летучие издания ХVІІІ века. С библиографическими примечаниями, указанием степени редкости и ценами антикваров на них, с приложением списка календарям ХVІІІ века и списка книгам ХVІІІ века, слывущими за редкие у некоторых антикваров, но имеющимся до сих пор в продаже. Москва: Типограф. С.П. Семенова, 1905. (Репринтное изд.). Сопров. стат. В.М. Константинова. Москва: Изд-во: «Книга», 1989. С. 408. (VІІІ, 608 с., 16 с).

⁹⁸ Смирдин А.Ф. Роспись российским книгам для чтения из библиотеки Александра Смирдина. Систематическим порядком расположенная. В 4 частях. Санктпетербург: В Типогр. А. Смирдина, 1828. 907 с.; Антикварная книжная торговля П. Шебанов. Каталог русских книг, старых и новых, замечательных и редких. Москва, 1899. 720 с.; Антикварная книжная торговля П.Шибанова: Антикварный каталог № 142: Новые приобретения: Библиотека профессора С.М. Шпилевского. ІІІ. Москва: Печатня А.И.Снегиревой, 1908. 34 с.

славляться за рідкі у деяких антикварів, але такі, що досі перебувають у продажі» (Москва, 1905 р.).⁹⁹

Разом із тим, більшість із вище зазначених каталогів не містять в собі описів київських кириличних стародруків, які вже на той час були бібліографічною рідкістю й, у більшості випадків, зберігались і використовувалися в церквах і монастирях, музеях і бібліотеках, а також рідко з'являлися в цивільному обігу. До того ж, ці каталоги, у більшості випадків, містили опис видань, надрукованих у кін. XVIII ст., серед яких домінували видання Санкт-Петербургу та Москви, уникаючи українських видань, за винятком хіба що окремих книг з питань флоту, які видавались у м. Миколаїві.

Натомість, у Західній Україні в кін XIX ст. також видавались каталоги, що містили описи саме окремих кириличних стародруків, у тому числі, й виданих у м. Києві. Це, наприклад, каталоги Музею Ставропігійського Інституту, а також каталоги інших львівських музеїв.¹⁰⁰ Існує декілька випусків таких каталогів, підготованих Е. Калужняцьким, А. Петрушевичем, І. Свенцицьким, І. Шараневичем і іншими науковцями.

Одним із перших каталогів, присвячених безпосередньо київським кириличним стародрукам, який відноситься до першого періоду є «Каталог книг Типографії Києво-Печерської лаври», випущений у 1860 році цією ж

⁹⁹ Битовт Ю. Редкие русские книги и летучие издания XVIII века. С библиографическими примечаниями, указанием степени редкости и ценами антикваров на них, с приложением списка календарям XVIII века и списка книгам XVIII века, слыущими за редкие у некоторых антикваров, но имеющимся до сих пор в продаже. Москва: Типограф. С.П. Семенова, 1905. (Репринтное изд.). Сопров. стат. В.М. Константинова. Москва: Изд-во: «Книга», 1989. VIII, 608 с., 16 с.

¹⁰⁰ Калужняцкий Е.И. Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских. Киев, 1878. (Отд. отт. из Тр. III Археол. съезда... Киев 1878, т. 2, с. 34-46, приложение); Петрушевич А.С. Каталог церковнословянских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся на археологически-библиографической выставке в Ставропигиальном заведении. Львов, 1888. 45 с.; Свенцицкий И. Описание музея Ставропигийского института во Львове. Львов: Тип. Ставроп. Ин-та, 1908. XII, 248 с., 22.; Шараневич И. Отчет из археологически-библиографической выставки в Ставропигийском институте, открытой 28 сентября (10 октября) 1888 г., закрытой 16 (28 февраля) 1889 г., и описание фотографически снятых предметов из той же выставки.: Львов, 1889. 99 с.; Шараневич И. Каталог археологически-артистических предметов, церковно-славянских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся в Музее Ставропигийского института на дни 1/13 Марта 1890. Львов: Типогр. Ставропигийского ин-та, 1890. 87 с.

книгодрукарнею.¹⁰¹ Не зважаючи на незначний обсяг вміщеного у цьому каталозі матеріалу та лаконічність у описі наведених стародруків, його можна вважати одним із перших каталогів лаврських видань.

Більш відомим і популярним до сьогодні залишається каталог В. Ундольського «Нариси слов'яно-руської бібліографії» (Москва, 1871 р.),¹⁰² виданий уже після смерті ученого. Цей каталог містить доволі повний каталог кириличних стародруків, включаючи й ті із них, які видані в типографії Києво-Печерської лаври. І хоча у цьому каталозі містять і певні неточності та помилки, про що неодноразово писали Я. Ісаєвич і інші дослідники книгодрукарства і стародруків в Україні, але вона довго використовувалась, як довідник по кирилівським самодрукам, насамперед тих, які випущені з другої пол. XVII ст.

Дещо пізніше довідник-каталог В. Ундольського змінила наукова розвідка, опис і систематизація кириличних стародруків І. Каратаєва «Опис слов'яноруських книг, надрукованих кирилівськими літерами. 1491-1730» (С.-Петербург, 1878 р.),¹⁰³ яка проводилась ним на основі узагальнення, аналізу і систематизації попередньо складених каталогів, альбомів і довідників кириличних стародруків. І. Каратаєвим було видано лише перший випуск цієї праці, але вона до сьогодні використовується дослідниками для атрибуції українських кирилівських стародруків.

Важливим і популярним серед науковців і експертів, які з XX ст. використовуються в каталогах, які будуть описані далі, залишається «Каталог книг церковно-славянської печати» (м. Жовква, 1908 р.), укладений Іларіоном Свенцицьким за дорученням митрополита Андрія Шептицького.¹⁰⁴ У ньому знаходимо опис стародруків, виданих Києво-Печерською лаврою в досліджуваний нами період, від «Анфолегіону Беренди» 1618 року – до

¹⁰¹ Каталог книгам Типографии Киевопечерской Тавры. Киев: В Типограф. Киевопечерской Лавры, 1860. [2], 37 с.

¹⁰² Ундольский В.М. Очерк славяно-русской библиографии. С дополнениями А.Ф. Бычкова и А. Викторова. Москва: Моск. публичный и Румянцев. музеи, 1871. [4], IV с., 388 стб.

¹⁰³ Каратаев И. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491-1730. Вып 1. С 1491 по 1600 г. Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашева, 1878. [6], VI, 280, III с.: табл.

¹⁰⁴ Свенцицкий И. Каталог книг церковно-славянской печати. Вид-во Церковного музея во Львове. Жовква: Печатня ОО. Василян, 1908. 213 с.

«Алфавіту духовного кін. XVIII в.», а також книги Печатні Спиридона Соболя, видані в його «Київський період»: «Мінея загальна» (1628 р.), «Октоїх» (1629 р.) і «Апостол» (1630). Каталог також містить показник назв книг, авторів, друкарів, дереворитів (таблиці-кліше для орнаментального оформлення, виготовлені з дерева), присвят, гербів, власних імен і місцевостей, ціну стародруків, розміщених у цьому каталозі.

Щодо опису стародруків у Каталозі І. Свенцицького, то він є лаконічним, але конкретизованим, враховує особливості видруку книг, покрайні написи (маргиналії), формат видань і їх оправу тощо, і в цілому може використовуватися для первинної атрибуції стародруків і на сьогодні. Для прикладу, наведемо опис «Анфологіону» (1619 р.):

«120 (98) Анфологіон, напечат. в Києве, 1619 р. Памвою Берендою (см. Карт. № 248 ст. 350-356), без последнего листа (1047-8 с.).

*1-53 ст. ст. иде вкладна скоропис 1619 – В дублетах два дефекти: 1) 99-958 ст., 2) 245-964 ст.».*¹⁰⁵

Окрім названих каталогів київські кириличні видання містяться і в інших виданнях. Для прикладу, у багатотомному зібранні каталогів Київської духовної академії¹⁰⁶ і ін. При цьому, необхідно враховувати, з одного боку, цінність цих каталогів, оскільки вони визначили основні видання стародрукованих книг у м. Києві та місця зберігання їх примірників. При тому, що значна кількість досліджуваних київських кириличних стародруків у першій чверті ХХ ст. була переміщена з України під час еміграції українців до Польщі, Чехії, Канади, США і Росії, чи продана радянською владою за кордон. З іншого боку, у цих каталогах помітною є недосконалість методик і відсутність універсальної термінології їх опису.

Другий період каталогізації київських кириличних стародруків припадає на час включення України до складу колишнього СРСР. Відзначимо, що у цей

¹⁰⁵ Свенцицкий И. Каталог книг церковно-славянской печати. Вид-во Церковного музея во Львове. Жовква: Печатня ОО. Василян, 1908. С. 36.

¹⁰⁶ Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии. Т. 1. Киев: Типогр. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1892. 436 с.; Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии. Т. 2. Киев: Типогр. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1896. 213 с.

період, на відміну від довоєнного періоду, коли радянська влада розпродавала стародруки через державне підприємство «Міжнародна книга» зарубіжним колекціонерам, після Другої світової війни, можемо констатувати посилення уваги до стародруків, як історико-культурної спадщини і набуття академічного рівня укладаннями і каталогами кириличних і інших стародруків. Цьому сприяли, з одного боку, рівень розвитку соціогуманітарних наук та суперництво наукових шкіл дослідників стародруків в Україні, Росії та Білорусі, з другого боку – посилення музейних і бібліотечних фондів стародруками, повернутими у різний спосіб із-за кордону.

Утім, заслуговують на увагу дослідників і каталоги кириличних стародруків, які були сформовані у 20-30 роки ХХ ст. і нині залишаються предметом уваги переважно колекціонерів.

Одним із перших повоєнних каталогів стародруків в Україні стало академічне видання С.О. Петрова «Книги кириличного друку XVIII ст.» (Київ, 1956 р.). Одним із комплексних досліджень книг, виданих цивільним шрифтом у XVIII ст., стала робота, підготована С. Петровим «Книги кириличного друку XVIII ст. (Каталог книг, які зберігаються в державній Публічній бібліотеці Української РСР)» та видана Публічною бібліотекою Академії наук Української РСР в 1956 році. У Передмові до цього видання С. Петров пише, що це видання «ставит за мету оприлюднити весь наявний фонд цивільних видань 1708-1800 р.р., які зберігаються в Відділі рідкісних і цінних книг ДПБ УРСР, і тим самим полегшити шляхи розшукування і використання книг у практичній роботі».¹⁰⁷

Слід відзначити, що робота С. Петрова узагальнює та систематизує стародруки XVIII ст., видані саме т.з. «цивільним шрифтом». Цей вид шрифту, який іще називали «Петровською абеткою», був уперше запроваджений 17(28) березня 1708 р. під час друку Друкарським Домом у Москві «Геометрії словенські

¹⁰⁷ Книги гражданской печати XVIII века (Каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеки Украинской ССР). Состав.: С.О. Петров. Отв. ред. В.И. Маслов. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1956. С. 6. (302 с.).

землемір'я». Він, за свідченням А. Шицгала, *«став набагато простіше і доступніше широким колам населення»*.¹⁰⁸

Каталог книг кириличного друку XVIII ст. побудований С. Петровим в алфавітному порядку (Абильгард З. «Твір про турф», С.-Петербург, 1776 р. – Яковлев А. «Відчайдушний коханець, трагічна пригода», С.-Петербург, 1793 р.), із 3-ма додатками для пошуку: 1) Іменний вказівник перекладачів (значна частина книг у цьому каталозі є перекладеними виданнями); 2) вказівник міст і типографій і 3) Систематичний вказівник літератури по галузям знань (природничі науки, географія, медицина, сільське господарство, ветеринарія, промисловість, техніка, ремесла і шляхи сполучення, торгівля, історія, держава і право, військові та морські науки, філософія та суспільно-політичні вчення, мовознавство, художня література і літературознавство, фольклор, наука, кулінарія, довідники і збірники загального типу).¹⁰⁹ Критерій класифікації книг цього каталогу за третім критерієм залишається для нас не відомим.

Для експертного дослідження та атрибуції київських кириличних стародруків, які видані «петровською азбукою» або ж цивільним шрифтом у XVIII ст., може бути використаний другий пошуковий інструментарій каталог, підготованого С. Петровим: «Вказівник міст і типографій». Він починається з міст Санкт-Петербург і Москва і завершується підрозділом «Провінційні типографії», серед яких знаходимо і українські міст Бердичів, Київ і Новоросійськ, що мали власні типографії та видавали книги цивільним шрифтом. При цьому, в м. Києві до таких типографій С. Петровим віднесена виключно «Типографія Академії Київської при лаврі Печерській».¹¹⁰

Очевидно, що віднесення типографій в українських містах, які видавали стародруки цивільним шрифтом до «провінційних», з огляду на те, що С. Петров підготував цю роботу в межах досліджень Академії наук Української РСР, стало

¹⁰⁸ Шицгал А. Русский гражданский шрифт 1708-1058. Москва: Госуд. изд-во «Искусство», 1959. С. 5. (279 с.).

¹⁰⁹ Книги гражданской печати XVIII века (Каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеки Украинской ССР). Состав.: С.О. Петров. Отв. ред. В.И. Маслов. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1956. С. 285-301.

¹¹⁰ Книги гражданской печати XVIII века (Каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеки Украинской ССР). Состав.: С.О. Петров. Отв. ред. В.И. Маслов. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1956. С. 297.

відображенням радянської державної політики в усіх сферах суспільного життя, включаючи науку. Адже в сер. ХХ ст. все, що не стосувалось Москви і Росії в цілому, вважалось меншовартісними, вторинним, додатковим, фоновим, провінційним.

Серед книг виданих вище зазначеною Типографією в Києві зазначаються наступні видання: «Аполлос» (Байбаков А.Д.). «Грамматика, керівна до пізнання славено-російської мови» (1794 р.), Гофман Ф. «Роздуми про воду, загальному врачеству» (1789 р.), «Достопамятніші давності в Києві» (1795 р.), «Відомості про похованих в Києві князях і княгинях роду Рюрикового» (1795 р.), «Київський місяцеслів на літо від Різдва Христового на 1798, який є простим, що містить в собі 36 днів, створений в Київській Академії» (1798 р.) і ін.¹¹¹

Каталог кириличних стародруків цивільного шрифту, підготований С. Петровим, мав позитивні наслідки для розвитку мистецтвознавчої експертизи і атрибуції відповідних видань, що побачили світ у м. Києві та ще 15 містах, які в ХVІІІ ст. потрапили під вплив Російської імперії. Разом із тим, проаналізована робота С. Петрова, поза всі її позитивні аспекти, містить спрощену опис розміщених у каталозі книг. По-суті, вчений подав їх повну бібліографію (прізвище і ініціали автор (авторів), повну назву книги, місце видання, типографію, рік видання та розмір (формат) книги). Тому, на сьогодні роботу С. Петрова «Книги кириличного друку ХVІІІ ст. (Каталог книг, які зберігаються в державній Публічній бібліотеці Української РСР)» можна використовувати як додаткове джерело для атрибуції київських кириличних стародруків, виданих цивільним друком (шрифтом).¹¹²

Двома роками пізніше після вище описаного каталогу С. Петрова, вийшла робота «Слов'янські книги кириловського друку ХV-ХVІІІ ст.ст. Огляд книг, що

¹¹¹ Книги гражданской печати XVIII века (Каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеки Украинской ССР). Состав.: С.О. Петров. Отв. ред. В.И. Маслов. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1956. С. 18, 63, 74, 104,

¹¹² Федоренко В.Л. Дослідження С.О. Петрова «Книги кириличного друку ХVІІІ ст.» (Київ, 1956 р.) як джерело для атрибуції київських кириличних стародруків, виданих цивільним шрифтом. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку*: Матеріали ХV-ої Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ: м. Роттердам, 07 листопада 2021 р. За ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. Київ; Валлетта: ГО «ВАДНД», 2021. С. 108-112.

зберігаються в Державній публічній бібліотеці УРСР» (Київ, 1958 р.)¹¹³, упорядкована українськими науковцями С. Петровим, Я. Бирюком і Т. Золотарьом. До виходу каталогу професорів Я. Запаса та Я. Ісаєвича у 80-х роках ХХ ст. каталог «Слов'янські книги кириловського друку XV-XVIII ст.ст.» став основним джерелом для атрибуції київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

У вступі С. Петровим, Я. Бирюком і Т. Золотарьом, на основі аналізу попередніх каталогів, дійшли до висновку, що загальна кількість стародруків XV-XVIII ст.ст, відомим по бібліографічним описам, виданим до сер. ХХ ст. становить 3 700 назв. Але, українські радянські вчені виявили у бібліотечних фондах іще 126 позицій стародруків, які попередньо не описувалися.¹¹⁴ Каталог, упорядкований С. Петровим, Я. Бирюком і Т. Золотарьом містить розгорнутий опис кирилівських стародруків, включаючи і київські стародруковані видання кириличного друку, подібний до описаного в попередньому каталозі С. Петрова. Це видання також містить вказівник міст, типографій і їх видань, назв книг, імен, а також вміщує бібліографію найвідоміших каталогів кириличних стародруків минулого.

Слід звернути увагу, що С. Петровим і ішими науковцями Державної публічної бібліотеки Української РСР, особисто та у співавторстві, було підготовлено й інші цікаві академічні видання-каталоги рідкісних книг. До прикладу, роботу «Книги першої четверті ХІХ ст. (Каталог книг, які зберігаються в державній Публічній бібліотеці Української РСР)» (Київ, 1961 р.)¹¹⁵ і ін. Разом із тим, ця робота систематизує значний масив книг, у тому числі, й виданих у Києві, які виходять за межі предмету нашого дослідження.

¹¹³ Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII в.в. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР. Состав.: С.О. Петров, Я.Д. Бирюк, Т.П. Золотарь. Отв. ред. П.Н. Попов. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1961. 266 с.

¹¹⁴ Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII в.в. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР. Состав.: С.О. Петров, Я.Д. Бирюк, Т.П. Золотарь. Отв. ред. П.Н. Попов. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1961. С. 9.

¹¹⁵ Книги первой четверти XIX века (Каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке Украинской ССР). Состав.: С.О. Петров. Отв. ред. Ф.Я. Шолом. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1961. 400 с.

У повоєнний час в Україні активізується робота по формуванню бібліотек і книгосховищ в університетах, що активізує роботу відповідних підрозділів цих університетів щодо складення та опису рідких і цінних книг, які знаходяться на збереженні. Результати такої роботи нерідко втілюються в каталогах і описах, які містять, у тому числі, й київських кириличних стародруків XVI-XVIII ст.ст. Прикладом таких розвідок *робота Я. Микитася «Давні рукописи і стародруки (Опис і каталог)» (1961-1964 pp.)*, яка складається з двох частин.¹¹⁶

Прикметно, що Я. Микитась у передмові-нарисі до першої частини своєї роботи «Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог» із першого абзацу відзначає вклад І. Франка в дослідження культури і літератури, включаючи книгодрукарство, на Закарпатті, згадуючи фундаментальну розвідку Великого Каменяра «Карпаторуська література XVII-XVIII в.» (назву роботи подано в інтерпретації В. Микитася),¹¹⁷ присвячену дослідженню феномену письма, письменництва та стародруків Карпатської Русі. Пізніше В. Микитась ґрунтовно дослідив здобутки І. Франка в дослідження відповідної тематики.¹¹⁸

Характеризуючи 400-тисячне зібрання книг у бібліотеці Ужгородського державного університету, В. Микитась писав, що ця бібліотека містить значну кількість «староруських рукописів, досить багато стародруків XVI і особливо XVII століть, а також багату колекцію *київських*, львівських, петербурзьких книг слов'янського і гражданського друку XVIII ст.»¹¹⁹ При цьому, дослідник відзначає важливість впливу на розвиток книгодрукарства в Україні відкриття друкарні в Києво-Печерській лаврі та згадує про збереження в бібліотеці Ужгородського державного університету таких київських кириличних стародруків, як: «Книга про віру єдину» Захарія Копистенського (1619 р.), «Лексикон» П. Беренди (1627 р.), «Камінь або літос» П. Могили (1644 р.), дві

¹¹⁶ Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог / Ужгородський державний ун-т, Бібліотека. Ужгород, 1961. 93 с.; Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог. Частина друга / Ужгородський державний ун-т, Бібліотека. Ужгород, 1964. 81 с.

¹¹⁷ Франко І. Карпато-руська письменство XVII-XVIII в.в. Львів: З друк. Наук. Т-ва імені Шевченка, 1900. 160 с., [2].

¹¹⁸ Микитась В.Л. Іван Франко як дослідник давньої української літератури. Київ: Наук. думка, 1988. 317 с.

¹¹⁹ Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог / Ужгородський державний ун-т, Бібліотека. Ужгород, 1961. С. 7.

книги Лазаря Барановича «Меч духовний» (1666 і 1676 рр.) і ін.¹²⁰ Але, уже в XVIII ст., за підтримки Петра I, у Закарпаття потягнулися підводи із Москви і Петербургу зі стародруками і книгами, виданими «петровською азбукою», які дозволялося далі везти без мита до Києва.

Щодо опису рідкісних і цінних книг бібліотеки Ужгородського державного університету, то сам В. Микитась визначав його так: *«подається назва книги, час і місце написання, розмір у сантиметрах, кількість аркушів чи сторінок, форма оправи, а потім інші важливі дані, у тому числі різні покрайні записи. У стародруках, крім того, говориться про автора, місце видання, друкарню тощо»*.¹²¹ При цьому, одні з київських кириличних стародруків описані повно, інші надзвичайно стисло. Наведемо нижче приклади:

«101-Д. Баранович Лазар. Меч духовный еже есть глагол Божий на помощь церкви воюющей из уст Христовых поданыи. Или книга проповеди слова божего южи сооружи господу поспешествующему и слово утверждающе Лазар Баранович, епископ черниговский, новгородский и проч. Київ, друкарня Печерської лаври, 1666, 460 арк., з грав.

Перші і останні два аркуші переписані в XIX ст. від руки. На перших двох є малюнки олівцем всього того, що було в першовиданні. Є кілька записів, але не всі розбірливі. На 7-17 арк. покрайні записи різних почерків: «Сия книга Меч наданая мне иерею Иакову от отца Иоанникия Дубровского игумена обители Домници, 1750, месяца декабря ...»; «... купил сею рекомую Меч духовній у отца Андрея за два ...»; «... я иерей Андрей Жовтянский родич продал книгу сию Меч духовній пану Ивану Поповичу Демяничу ... за свое отпущение грехов прошу чевствовать всем. Димяне, прошу всех святых молитвах не забывать»; «Я раб Григориян из жоною своею Горфиною купили сию книгу, рекомую Меч духовный и продаемо до церкви храму ...».

Петров. Книги славянские. № 237».¹²²

¹²⁰ Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог / Ужгородський державний ун-т, Бібліотека. Ужгород, 1961. С. 13-15.

¹²¹ Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог / Ужгородський державний ун-т, Бібліотека. Ужгород, 1961. С. 28.

¹²² Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог / Ужгородський державний ун-т, Бібліотека. Ужгород, 1961. С. 62.

«108-Д. Патерик печерський. Київ, друкарня Печерської лаври, 1678, 300 арк., з грав.

Третій, четвертий та останній арк. переписані значно пізніше від руки, крім того на 3 арк. є кольорова заставка.

Петров. Книги славянские. № 263».¹²³

На наш погляд, «Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог» є важливим джерелом для опису та атрибуції київських кирилических стародруків, у першу чергу, робіт виданих у друкарні Печерської лаври іще в XVII ст., коли вони безперешкодно потрапляли до Карпатської Русі. Хоча експерти мають брати до уваги, що Каталог В. Микитася містить далеко не всі позиції, необхідні для атрибуції стародруків. До прикладу, в наведених вище описах «Меча духовного» Л. Барановича та Патерика Печерського є згадка про гравюри, але відсутній їх опис і відомості про граверів; немає даних про кількість строчок на сторінці, що спрощує атрибуцію книги, тощо.

У 70-90 роки минулого століття каталоги кирилівських стародруків, в тому числі й видань Києво-Печерської лаври і інших київських друкарень, видавались і в колишній РСФСР (упорядники: Л. Горфункель,¹²⁴ Н. Чернишова,¹²⁵ О. Гусева,¹²⁶ І. Поздєєва,¹²⁷ Л. Спіріна,¹²⁸ і ін.). Серед них слід відзначити спеціалізовані видання щодо українських стародруків і їх каталогів підготованих А. Гусевою, Т. Каменевою та І. Полонською.¹²⁹

¹²³ Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог / Ужгородський державний ун-т, Бібліотека. Ужгород, 1961. С. 63.

¹²⁴ Каталог книг кирилловской печати 16-17 веков [Ленингр. гос. ун-та] / сост. Л.Х. Горфункель. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. 81 с.: ил.

¹²⁵ Чернышова Н.Ф. Каталог русских книг кирилловской печати XVI-XVIII вв. (Госуд. публ. истор. библ.). Москва: Изд. Госуд. публ. истор. библ., 1972. 37 с.

¹²⁶ Книги кирилловской печати XV-XVIII вв.: катал. Сост.: А.А. Гусева. Москва, 1979. 32 с.

¹²⁷ Каталог книг кириллической печати XV-XVII вв. Научной библиотеки Московского университета. Сост.: И.В. Поздеева и др. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1980. 359 с.: ил.

¹²⁸ Книги кириллической печати XVI-XVIII вв. Загорского историко-художественного музея-заповедника: кат. Сост.: Л.М. Спирина. Москва, 1981. 178 с.: ил.

¹²⁹ Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.; Каталог изд. хранящихся в ГБЛ. Вып. 1. 1574 г. - 1 пол. XVII в. Сост.: Т.К. Каменева, А.А. Гусева. Москва, 1976. 445 с.; ил; Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.; Каталог изд. хранящихся в ГБЛ. Вып. 2. Т. 1. Киевские издания 2-й пол. XVII ст. Сост.: А.А. Гусева, Т.К. Каменева, И.М. Полонская. Москва, 1981. 322 с.

Так, до прикладу, в роботі «Українські книги кирилочного друку XVI-XVIII ст.ст.» (Москва, 1976 р.), упорядкованій А. Гусевою, Т. Каменєвою та І. Полонською, вміщено каталог відповідних стародруків. У ньому, зокрема, атрибутовано перший лаврський стародрук «Часослов» (Київ, 1616 р.) (п. 24) та «Мінея святкова (Анфологіон)» (Київ, 1619 р.) (п. 28), «Часослов» (друк. Тим. Вербицького, 1625 р.).¹³⁰ Це видання також вміщує важливі для експертів у галузі стародруків іконографічний вказівник історичних, біблійних і житійських зображень, а також каталогізує заставки, кінцівки, ілюстрації, герби і типографські марки, а також рамки, які використовувалися в українських, у тому числі й київських, кириличних стародруках.

Заслуговує на увагу й спеціалізований *каталог стародрукованих кириличних рідких і цінних книг, виданих у Києво-Печерській лаврі, підготовлений Г. Варваричем* (Київ, 1986), із нагоди «Брежнівських святкувань 1500 ліття Києва». Г. Варварич відзначає в передмові, що при описі видань каталогу ним були враховані принципи каталогізації, попередньо сформовані такими ученими, як А. Зернова, Т. Бикова, Т. Каменєва та Я. Ісаєвич. Каталог сформовано в хронологічному порядку, по мірі виходу книг, із зазначенням їх бібліографічного опису мовою оригіналу (з адаптацією), наводяться дати початку та завершення роботи над книгою (за наявності) за візантійським літочисленням (наприклад, п. 5 «ИОАНН ЗЛАТОУСТ. БЕСЕДЫ на 14 посланий ап. Павла» 2.IV.1628 (26.III.7129-2.IV.7131))¹³¹, але арабськими цифрами, наводиться формат і листова формула видання (кількість зошитів, кількість сторінок у зошиті, перерахунок листів (нумерація) і кількість листів), вказується кількість строчок тексту на подавляючій більшості листів, кількість фарб, використаних при друці тощо.¹³²

¹³⁰ Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.; Каталог изд. хранящихся в ГБЛ. Вып. 1. 1574 г. - 1 пол. XVII в. Сост.: Т.К. Каменева, А.А. Гусева. Москва, 1976. С. 17-18, 21.

¹³¹ Славянские книги кирилловской печати XVII-XX вв. Каталог. Книги, изданные в типографии Киево-Печерской лавры. Сост.: Г. Варварич. Киев: Госуд. истор. библ. УССР, 1986. С. 8.

¹³² Славянские книги кирилловской печати XVII-XX вв. Каталог. Книги, изданные в типографии Киево-Печерской лавры. Сост.: Г. Варварич. Киев: Госуд. истор. библ. УССР, 1986. С. 3-6.

Започатковує каталог київських кириличних стародруків Г. Варварича уже згадуване у підрозділі 1.3 цієї роботи одне із перших видань Києво-Печерської друкарні «АНФОЛОГИОН с богом содержай церковную службу избранных святых на весь год. По чину восточного благочестия исправлено и по всему истинне от греческого приведено», датоване 16.I.1619. Попередня інформація про видання «Анфологіона» у 1618 р., на наш погляд, не суперчить твердженню Г. Варварича про те, що завершення видання могло бути здійснено в січні 2019 р. Г. Варварич також відзначає, що «Анфологіон» містить 18 гравюр, хоча не описує їх і не вказує граверів (за їх наявності), а також вказує на орнаменти цього видання: ініціали, заставки, кінцівки. Ним також вказується, що описуваний примірник «Анфологіону» є дефектним, оскільки не містить титульного листа, перших і останніх листів. Наводяться відсилки до попередньо виданих каталогів, зокрема, уже згадуваних каталогів С. Петрова.

Другим іде опис книги «МАКСИМ ГРЕК. СЛОВО НА ЛАТИНОВ» (ок. 1620). Г. Варварич відзначив, що це видання має 110 сторінок, 21 строчку на листі, лінійне обрамлення сторінок, орнаменти - ініціали, заставки, кінцівки.

Загалом же каталог стародруків Києво-Печерської лаври, упорядкований Г. Варваричем містить 202 позиції, з них 95 – це саме видання 1619-1800 років, що є предметом нашого дослідження. Останнім у наведеому каталозі стала «СОБРАНИЕ РАЗНЫХ ПОУЧЕНИЙ на все воскресные и праздничные дни» Ч. 1-3., 1800.¹³³

3-х томна робота Я. Запаска та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» (1981-1984 рр.) стала однією з найбільш важливих для експертів-мистецтвознавців каталожних робіт. Як відомо, у 1981-1984 роках відомі українські джерелознавці та книгознавці, дослідники історії книгодрукарства в Україні, професори Яким Запаско та Ярослав Ісаєвич видали фундаментальну роботу «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» у 3-х книгах (м. Львів, 1981-1984). Ця робота стала однією з найбільш відомих і актуальних до сьогодні

¹³³ Славянские книги кирилловской печати XVII-XX вв. Каталог. Книги, изданные в типографии Киево-Печерской лавры. Сост.: Г. Варварич. Киев: Госуд. истор. библ. УССР, 1986. С. 44.

розвідок українських стародруків. Вона активно використовується не лише у науці та освіті, а й для експертизи і атрибуції вітчизняних стародруків експертами, оцінювачами, колекціонерами і всіма, хто не байдужий до книжкової спадщини України XVI-XVIII ст.ст.

У анотації до Книги першої «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» зазначається, що стародруки – це «книги видані до 1800 р. Це багатюще джерело для дослідження історичного минулого народу, його мови, літератури, образотворчого мистецтва».¹³⁴ Дійсно, ознайомлення з нарисами про історію українського книгодрукарства, розміщеними у двох книгах (у 3-х томах) цього видання (у Першій книзі наводиться нарис з історії вітчизняного книгодрукарства «Книга і друкарство на Україні в XVI-XVII ст.», а у Другій книзі розміщений нарис про стародруки у XVIII ст.: «Книга і друкарство на Україні в XVIII ст.»), дозволяє сформулювати думку про історію вітчизняної культури, в тому числі книговидавництва та гравюри, науки і освіти в XVI-XVIII ст., зокрема, у містах Львові, Острозі та ін., в яких культура книги (на латині, на польській мові) була поширена іще з поч. XVI ст., до приїзду в Україну І. Федорова (Федоровича). А також сформулювати уявлення про генезис і еволюціонування київських кирилических стародруків XVII-XVIII ст.ст., які продовжили традиції книгодрукарства, привнесені І. Федоровим в Україну, а також визначити відмінності українського книгодрукарства від виготовлення кирилических стародруків у Росії та Білорусі.

Зокрема, Я. Запаско і Я. Ісаєнко так описують появу перших кирилических стародруків в Україні: «... починання Івана Федорова знайшло підтримку серед представників різних соціальних верств українського населення. Як згадував Іван Федоров, у Львові йому допомогли, чим могли, незаможні українські міщани й передміщани. При їх сприянні протягом року (від 25 лютого 1573 р. до 15 лютого 1574 р.) він надрукував у Львові книгу *Апостол*, яку справедливо вважають первістком книгодрукування на Україні. На друкарській марці книги розміщено герб міста Львова (лев у відкритій брамі на фоні міського муру з трьома

¹³⁴ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 1 (1574-1700). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1981. С. 8.

баштами) і герб самого друкаря, подібний до тогочасних гербів українських ремісників та купців. До львівського *Апостола* першодрукар додав післямову про історію надрукування цієї книжки — талановито написаний літературний твір, цілком світський за своїм змістом. У 1574 р. Іван Федоров, який на Україні називав себе Федоровичем, видав ще одну книжку — *Буквар*. Його зміст дещо виходив за межі початкового навчання грамоти. Видання *Букваря* пов'язане з піднесенням освітнього руху, який охоплював щораз ширші кола українського населення».¹³⁵

Звернемо увагу на наукову принциповість Я. Запасака і Я. Ісаєнка, які за часів колишнього СРСР не побоялися викласти той історичний факт, що друкована Біблія з'явилася в Росії лише через 82 роки після появи Острозької Біблії та фактично стала її передруківкою.

Окрім ґрунтовної історичної та теоретико-методологічної складових (Вступ до книги першої та історичні нариси про книги і друкарство в Україні в книгах першій і другій), в науковому доробку Я. Запасака та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» вміщено найбільш повний і вичерпний каталог стародруків, виданих в Україні, які дозволяють атрибутувати відповідні книги, навіть не повні, чи навіть їх фрагменти. До того ж, це видання багато ілюстроване титульними сторінками, ілюстраціями, бандеролями, прикрасами і іншими декоративними елементами стародруків, які дозволяють провести додаткову атрибуцію, виключити помилки в дослідження книг, надрукованих у XVI-XVIII ст.ст. в Україні.

Розпочинається Книга перша Я. Запасака й Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» з вичерпного опису видань Івана Федорова (Федоровича): «Апостала» (м. Львів, 1574 р.), «Букваря» (м. Львів, 1574 р.), «Азбуки» (м. Остріг, 1578 р.), «Букваря» (м. Остріг, близько 1578 р.), Номоканону (м. Київ, 1620 р.) і ін. Як приклад, наведемо опис перших достовірно встановлених і атрибутованих кирилических стародруків, виданих у м. Києві.

¹³⁵ Запасако Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 1 (1574-1700). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1981. С. 10.

«Копистенський Захарія. Книга о вірі єдиной. Київ, друкарня лаври, 1620. 4°. [4], 317, 308 с. Рядків - 21, 15. Друк у дві фарби. Сторінки в лінійних рамках. Шрифти: 10 рядків — 64, 89, 49 мм. Гравюри: форта, заставки, кінцівки, ініціали. Передмова «Правовѣрным... христіаном» (текст: Тітов, 1924, с. 32). На с. 1 заголовок «Вѣра єдина стои каѳолицкои апѣстолскои цѣркве на всходѣх» і початок розділу про трійцю. На с. 165—167 український переклад Символу віри. На с. 314 підпис «Азаріас» [Захарія Копистенський]. Далі «До чителника правовѣрного» (с. 315—316; текст: Тітов, 1924, с. 35-36), виправлення помилок. На с. 1—30 другого рахунку — «о образѣх», с. 179—180 — «о папѣ», с. 183 — виправлення до розділу «о образѣх», сю 184—308 — український переклад двох «слів на латинов» Максима Грека. Передрук тексту: АЮЗР, т. 8, с. 180-344. Каратаєв, 1883, 246; Свенцицкий, 1908, 492; Тітов, 1924, с. 33-36; Максименко, 212; Каменева, Гусева, 30. ДБЛ, ЦДАДА, ДПБ, ЛБАН, ЛМУМ (з книг К. Саковича), ЛІМ, б-ка Харківського ун-ту, ДПНТБ та ін.».¹³⁶

Не складно помітити, що опис наведеного та інших кириличних стародруків, вміщених у каталозі Я. Ісаєвича і Я. Запаска містить дискретні критерії для атрибуції відповідних видань, а саме: повну назву, друкарню, розмір книги, загальну кількість сторінок, у т.ч. й нумерованих, кількість рядків на сторінці, характер обрамлення сторінок книги, розмір шрифту, опис гравюр (форта, заставки, кінцівки, ініціали), вміщених у книзі, і ідентифікацію граверів, особливості змісту тексту (опис передмови і її автора, назви початку розділів, післямови, виправлення, вміщення фрагментів попередньо виданих робіт тощо), позначення на аркушах книги, включаючи маргіналії, походження стародруку, джерела в яких його уперше атрибутовано, а також описи у сучасних каталогах, місця зберігання достовірно відомих примірників стародруку тощо.

Для зручності дослідження та атрибуції кириличних стародруків, у тому числі й тих, що видавалися в Києві та на Київщині, в Книзі першій Я. Запаска

¹³⁶ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 1 (1574-1700). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1981. С. 40-41.

та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» вміщено корисні та практико-орієнтовані додатки, а саме:

- «Перелік друкарень та їх працівників» (Книга перша та Книга друга, частина друга), в якій вміщені три основних київські друкарні, які видавали кириличні стародруки (Друкарня Тимофія Олександровича Вербицького; Друкарня Спиридона Соболя; Друкарня Києво-Печерської лаври. (Засновник: Єлисей Плетенецький) та ін.), які діяли в Україні та друкували книги в XVII-XVIII ст.ст.¹³⁷;

- «Алфавітний покажчик стародруків» (Книга перша та Книга друга, частина друга), в якому в абетковому порядку визначено, з посиланням на опис конкретного виду книг, основні види книг, які друкувалися в той час: від «Азбуки» і Акафістів – до роботи польською мовою «*Zygrowiusz Jan. Epichirima albo dowód porządnego postania na urząd pasterski*». Цей алфавітний покажчик вміщує й усі київські стародруки, видані кирилицею;

- «Показник стародруків за друкарнями» (Книга перша та Книга друга, частина друга), в якому наводяться посилання на конкретні стародруки і їх позиції в досліджуваному каталозі з прив'язкою до попередньо згаданих київських друкарень, які діяли із XVII ст.¹³⁸;

- «Показчик стародруків за тематикаю» (Книга перша та Книга друга, частина друга), використовуючи який, можна віднайти для дослідження не лише релігійну, а й світську літературу - античну, астрологію, букварі, граматику, історичну та юридичну тематики, і навіть медицину, математику та сільське господарство;

- «Показчик граверів» (Книга перша та Книга друга, частина друга) становить особливу цінність, оскільки у ньому упорядковано, за прізвищами і

¹³⁷ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 1 (1574-1700). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1981. С. 121.

¹³⁸ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 1 (1574-1700). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1981. С. 129.; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 2. Частина 2 (1765-1800). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1984. С. 111-113.

ініціалами, усіх основних граверів (Василь Ушакевич, Никодим Зубрицький, Ілля, Глікерій Баранецький і ін.) стародруків в Україні, включаючи і тих, які співпрацювали з київськими друкарнями при оформленні кириличних стародруків¹³⁹;

- «Іменний показчик» (Книга перша та Книга друга, частина друга) допомагає ідентифікувати стародруки за персоналіями: авторами, друкарями, граверами та ін.

Очевидно, що поряд з високим професіоналізмом Я. Запаско і Я. Ісаєвич виявили у цій роботі й принциповість, не проводячи сумнівних паралелей про «колиску трьох братніх народів» чи «єдиний народ». Хоча ці наративи на час написання згаданої роботи були популярні в колишньому СРСР часів «Брежнєвського застою». Як паралель подібної наукової принциповості можемо навести роботи тих часів у Росії – «Українські книги кирилівського друку XVI-XVIII ст.», що розпочинається з опису «Апостола» Івана Федорова¹⁴⁰, а також у Білорусі: «Книги Білорусі. Зведений каталог 1517-1917 рр.»¹⁴¹, які розпочинається з книг Ф.-Г. Скорини 1517 року.

Відзначимо, що робота професорів Я. Запаска та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» у 3-х книгах (м. Львів, 1981-1984) (*Рис. 1*) – це одна із найбільш фундаментальних і всесвітньо відомих наукових розвідок, яка вміщує найбільш повні та всеохоплюючі систематизовані дані про всі стародруки, видані в Україні. Для дослідників київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. ця робота є одним із основних джерел для експертизи і атрибуції відповідних видань.

¹³⁹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 1 (1574-1700). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1981. С. 127.; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 2. Частина 2 (1765-1800). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1984. С. 116.

¹⁴⁰ Украинский книги кирилловской печати XVI-XVIII в.в.. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В.И. Ленина. Вып. I. Состав.: Т.Н. Каменева, А.А. Гусева. Москва: Госуд. библи. СССР им. В.И. Ленина, 1976. С. 11.

¹⁴¹ Книга Белорусі. 1517-1917: Зводны каталог. / Дзярж. Б-ка БССР імя У.І. Леніна, БелСЭ; Склад. Г.Я. Галенчанка і інш. Мінск: Выдавн. «БелСЭ», 1986. 615 с., 12 л. іл.

Рис. 1.

«Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» у 3-х книгах (м. Львів, 1981-1984).

Професори Я. Запска, Я. Ісаєвича були авторами і інших видань, присвячених дослідженню української книги і друкарства в XVI-XVIII ст., насамперед львівським рукописним книгам і стародрукам, які є важливими джерелами для дослідження кириличних стародруків, виданих в Україні.¹⁴²

За доби колишнього СРСР, у 80-90 х роках минулого століття каталоги кириличних видань, у тому числі й надрукованих у Києві, також видавалися в

¹⁴² Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1960. 182 с., іл.; Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1974. 221 с., іл.; Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Видання Івана Федорова. Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1983. 206 с., іл.; Запаско Я.П., Мацюк О.Я. Львівські стародруки. Книгознавчий нарис. Художн. Плєсканко І.П. Львів: Вид-во «Каменярь», 1983. 175 с., іл. та ін.

Росії, Білорусі та Молдові. До прикладу, у фундаментальному виданні «Книги Білорусії. 1517-1917. Зводний каталог» (Мінськ, 1986 р.) знаходимо розгорнутий опис «Октоїха» Іоана Дамаскіна, виданий в Києві, у 1629 р. у типографії Спиридона Соболя (п. 118).¹⁴³

У колишньому СРСР видавалась і спеціальна група каталогів букіністично-товарознавчого характеру – каталогів-прейскурантів художніх і наукових видань на купівлю та продаж букіністичних і антикварних книг.¹⁴⁴ У них можна знайти бібліографію книг, виданих у Типографії імператорського університету Св. Володимира в ХІХ ст. і орієнтовні ціни на них. Утім, згадок про київські кириличні стародруки ХVІІ-ХVІІІ ст.ст. нами не віднайдено. Очевидно, що такий стан букіністичного та антикварного ринку за радянської доби пояснюється антирелігійної політикою у перші роки радянської влади, коли відповідні стародруки, у своїй більшості канонічного та релігійно-філософського характеру знищувались, чи потрапляли спеціальних сховищ радянських музеїв і наукових бібліотек і, по-суті, вилучалися з цивільного обігу.

Із проголошенням незалежності України розпочинається *третій період* каталогізації, атрибуції та переатрибуції вітчизняних кирилических стародруків (1991 – до сьогодні), який ознаменувався трендом щодо помітного зростання уваги до стародруків, які уособлювали в собі культурну та мистецьку самобутність українців, почала зростати. Поряд із державними колекціями стародруків, які знаходяться в державних архівах, музеях, бібліотеках, університетах, починають формуватися приватні колекції, видаватися каталоги таких колекцій. Окрасою і одним, і інших колекцій стають київські кирилическі стародруки ХVІІ-ХVІІІ ст.ст.

Серед каталогів стародруків, підготованих державними установами, слід згадати про видання «*Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у*

¹⁴³ Книга Білорусі. 1517-1917: Зводны каталог. / Дзярж. Б-ка БССР імя У.І. Леніна, БелСЭ; Склад. Г.Я. Галенчанка і інш. Мінск: Выдавн. «БелСЭ», 1986. С. 103. (615 с., 12 л. іл.).

¹⁴⁴ Художественная литература. Каталоги-прейскуранты на покупку и продажу букинистических и антикварных книг. Москва: Изд-во Всесоюзн. Книжн. палаты, 1961. 564 с.; Научная литература, словари, справочники, энциклопедии. Каталоги-прейскуранты на покупку и продажу букинистических и антикварных книг. Москва: Изд-во Всесоюзн. Книжн. палаты, 1961. 286 с.

Центральному державному архіву України у м. Києві (ЦДІАК України). 1494-1764 pp.» (Київ, 1999 р.).¹⁴⁵ У ньому вміщено опис 414 стародруків, із них 125 позицій – це кириличні стародруки, і 54 позиції – це стародруковані книги «гражданського шрифту». Каталог ЦДІАК також містить алфавітний каталог стародруків, покажчик стародруків за друкарнями, список ілюстрацій тощо.

Із поміж рідкісних кириличних стародруків у каталозі ЦДІАК зустрічаємо наступні стародруковані книги, видані кириличним друком у Києво-Печерській лаврі: «Служебник», 1620 р., «Іоанн Златоуст», 1623 р., Могили П. «Лейтургіаріон сіє єсть служебник ...», 1629 р., «Парамфія сиречь утьшительным мольбы ...», 1634 р., «Акафісти і ... мольби» (фрагмент у складі конвалюту, с. 96-116), 1674 р. і ін. Відзначимо, що окрім традиційних положень, описи цих київських стародруків містять дати початку та завершення друку книг за літочисленням «від створення світу», визначення мови стародруку (п. 248 «Іоанн Златоуст» (дефектний прим., втрачено 344 арк.), 1623 р. встановлено використання двох мов – церковнослов'янської та староукраїнської), здійснюється опис оправи – *«картон обтягнутий брунатною шкірою. Кришки прикрашені рамкою з тисненням рослинним орнаментом (позолота). Палітурка потрета, поточена шкідниками, корінець по краям надірваний».*¹⁴⁶ Єдиним джерелом атрибуції примірників визначено каталог Я. Ісаєвича і Я. Запасака.

Змістовний каталог київських кириличних стародруків, виданих у Києво-Печерській лаврі в XVII-XVIII ст. вміщено і в науковому дослідженні С. Кагамлик, *«Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.)*. Так, у Додатку 3 до своєї монографії С. Кагамлик вмістила каталого описів лаврських стародрукованих видань у хронологічному порядку від «Часослова» (1616 р.) і до «Псалтира» (1800 р.). Учена також сформувала унікальний «Список відомих лише в бібліографії і примірників, яких не

¹⁴⁵ Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у Центральному державному архіві України у м. Києві (ЦДІАК України). 1494-1764 pp. Голв. арх. управл. при Каб. Міністрів України, Центр. держ. архів у м. Києві та ін. Упорядн.: О.Г. Полегайлов (ст. упор.) та ін.; редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. Ред. і ін.). Київ: б.в., 1999. 266 с., [24] арк.іл.

¹⁴⁶ Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у Центральному державному архіві України у м. Києві (ЦДІАК України). 1494-1764 pp. Голв. арх. управл. при Каб. Міністрів України, Центр. держ. архів у м. Києві та ін. Упорядн.: О.Г. Полегайлов (ст. упор.) та ін.; редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. Ред. і ін.). Київ: б.в., 1999. С. 139.

віднайдено», який починається з опису «Акафіста успінню Богородиці» (1606 р.) і завершується книгою Леванди Й. «Слово на погребение ... Самуила митрополита Київського й Галицького ... говоренное в Києво-Софійском соборе 10 генваря 1796 г.» (1796 р.).¹⁴⁷

Каталог С. Кагамлик містить чітко сформований систематичний каталог стародруків, виданих як кирилицею, так і іншими мовами, у лаврській типографії та містить наступну структуру (на прикладі «Часослова», 1616 р.):

«1. Часослов. Не раніше 20.XII.1616.

Передмова Єлисея Плетенцького (текст: Тітов, 1924. № 1, с. 3-4); передмова Захарія Копистенського від 20.XII.1616 (текст: Тітов, 1924. № 1, с. 6-12).

Каратаев, 1883, 230; Тітов, 1924, № 1, с. 4-5; № 2, с. 12-13; Каменева, Гусева, 24.; Запаско, Ісаєвич, 109.

РДБ, РНБ».¹⁴⁸

Увага до українських кириличних стародруків XVI – XVIII ст.ст. з боку приватних колекціонерів в Україні позначилась не лише їх збиранням і збереженням, а й описом, експонуванням і каталогізацією таких приватних колекцій. Це, із поміж іншого, сприяло легітимізації таких колекцій, створенню історії побутування представлених у них видань, а також дало доступ сучасним вітчизняним дослідникам і еспертам до дослідження рідкісних українських кириличних стародруків. Зокрема, нами ці католги використані для дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII століть. Це, зокрема каталоги зібрань стародруків таких відомих колекціонерів, як В. Гайдук, А. Недільський і ін.

¹⁴⁷ Кагамлик С. Початок книгодрукування в Лаврі. *Історія України*. 1999. № 7. С. 175-187.; Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.): монограф / Національний Києво-Печерс. історико-культурн. заповідн; Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ЗАТ «Віпол», 2005. С. 446-489.

¹⁴⁸ Кагамлик С. Початок книгодрукування в Лаврі. *Історія України*. 1999. № 7. С. 175-187.; Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.): монограф / Національний Києво-Печерс. історико-культурн. заповідн; Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ЗАТ «Віпол», 2005. С. 446.

Одним із таких каталогів став *каталог зібрання стародрукованих книг В. Гайдука*, яке містить опис і зображення (фотографії) понад 500 рідкісних стародруків, виданих в Україні до 1800 року – «*Зібрання українських стародруків XVI – XVIII століть*» (Київ, 2012 р.).¹⁴⁹ При цьому, каталог містить повний опис 138 назв книг, які відносяться до київських стародрукованих видань XVII-XVIII століть, що є свідченням його важливості, як джерела для дослідження та атрибуції досліджуваних нами видань.

У передмові до цього каталога («Передмова до ласкавого чительника») відомі українські вчені-дослідники українських стародруків В. Бочковська та Л. Хауха характеризують основні етапи стародрукарства в Україні в досліджуваній період і унікальний характер книг, які входять до колекції В. Гайдука.

Цей каталог також містить багату бібліографію основних досліджень українських стародруків і покажчик за книгодрукарнями, назвами стародруків і роком їх випуску. Звернемо увагу, що при описі примірників (екземплярів) цього зібрання стародруків, у кожному окремо взятому випадку використовуються посилання на попередньо сформовані каталоги наступних упорядників: І. Свенцицького; С. Петрова, Я. Бирюка, Т. Золотаря; Максименко; А. Зернова; Т. Каменєва, О. Гусєва; Я. Запаско, Я. Ісаєвич і ін. Більшість із них охарактеризовані нами у цьому розділі.

Самостійний розділ зібрання В. Гайдука становлять київські кириличні видання Києво-Печерської лаври і друкарні М. Сльозки. Підрозділ «Друкарня Києво-Печерської Лаври» розпочинається з опису «первістка» цієї друкарні «*Анфологіона*», 1619 р.:

*«Формат – 2°. Листова формула видання: [1-16]. 1-1048 с. Пагінація розміщена угорі сторінок. Рядків – 28. 52. Друк у дві фарби. Мова видання: церковнослов'янська. Гравюри: форта, в тексті 29 ілюстрацій (із 26 дощок). Заставки, кінцівки, ініціали. Виливні прикраси. Гравери: ГГ., Г., ГГГР».*¹⁵⁰

¹⁴⁹ Зібрання українських стародруків XVI – XVIII століть. Перд. В. Бочковська-Мартинівич, Л. Хауха. Київ: АДЕФ Україна, 2012. 482 с.

¹⁵⁰ Зібрання українських стародруків XVI – XVIII століть. Перд. В. Бочковська-Мартинівич, Л. Хауха. Київ: АДЕФ Україна, 2012. С. 184.

Окрім того, в описі Києво-Печерського видання «Анфологіону» (або – «Трефологіон» - «Мінея загальна і святкова» лаконічно, але детально й яскраво наводиться історія створення цього стародруку, що відображає й інформацію про витоки Києво-Печерської лаври. Важливим, на наш погляд, вбачається й детальний посторінковий опис 29 текстових гравюр на 26 дошах «Анфологіону» із зображеннями: «Знаряддя тортур» (с. 156), «Покрова Пресвятої Богородиці (с. 255), «Св. Апостол і Євангеліст Лука» (с. 302), «Св. Апостол і Євангеліст Матвій» (с. 415) і ін. Також є вказівка на чисельні заставки (121 відбиток із 28 дощок), кінцівки (50 відбитків з 11 дощок) та ініціали, які часто зустрічаються в описуваному виданні. Автори опису «Анфологіону» також уточнили, що інформація, наведена в каталозі Я. Запаса і Я. Ісаєвича про збереження примірника цього першого кириличного стародруку в Києві, у Музеї ениги і друкарства України, не відповідає дійсності по причині її відсутності на сьогодні в колекції названої установи.¹⁵¹

Опис стародруків з зібрання В. Гайдука завершується описом рідкісного «Молитвослова» 1800 року (в Україні відомий лише 1 прим., що зберігається в НБУ ім. В.І. Вернадського), описаного наступним чином:

*«Формат книги – 12°. Листова формула: [1].1-585 арк. Фоліація розміщена в правому верхньому куті аркуша без крапки. Рядків – 20. Мова видання: церковнослов'янська. Гравюри: «Новозавітна Трійця», 28 ілюстрацій у тексті, заставки, кінцівки, ініціали. Виливні прикраси».*¹⁵²

Наступний підрозділ «Зібрання українських стародруків XVI – XVIII століть» присвячено опису рідкісних стародрукованих книг Друкарні Спиридона Соболя, яка діяла в м. Києві протягом 1627-1630 років і видала туї 5 книг (загалом же М. Сльозка видав біля 50 книг у друкарнях Львову, Києва та Білорусі). У колекції В. Гайдука зберігаються дві з них: «Мінея загальна» (1628 р.) і «Апостол» (1630 р.). Опис «Мінеї загальної», передрукованої з Московського видання «Мінеї загальної» 1600 року, для прикладу, є наступним:

¹⁵¹ Зібрання українських стародруків XVI – XVIII століть. Перд. В. Бочковська-Мартинівич, Л. Хауха. Київ: АДЕФ Україна, 2012. С. 184-185.

¹⁵² Зібрання українських стародруків XVI – XVIII століть. Перд. В. Бочковська-Мартинівич, Л. Хауха. Київ: АДЕФ Україна, 2012. С. 338.

*«Формат книги – 2°. Листова формула: [2], 4, 260, 17, 12 арк. Фоліація розміщена в правому нижньому куті аркушів. Рядків – 24. Друк у дві фарби. Гравюри: форта, заставки, кінцівки, ініціали. Виливні прикраси».*¹⁵³

Заслуговують на увагу й каталоги стародруків, підготовані львівським приватним колекціонером А. Недільським «Триста двадцять дев'ять рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського» (м. Львів, 2017 р.).¹⁵⁴, «Двісті п'ятдесят рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського» (м. Львів, 2017 р.)¹⁵⁵, і ін.

Каталоги стародруків А. Недільського, які охоплюють часові рамки із XV до поч. XIX ст., мають комплексний характер. Вище наведені роботи А. Недільського, окрім бібліографічного опису та атрибуції 579 стародруків, містять ґрунтовну бібліографію дослідження стародруків, виданих на Українських землях, іменний покажчик і, чи не найбільш важливий додаток, ілюстрації (фотографії) окремих частин стародруків, із прив'язкою до конкретних позицій (статей) відповідних каталогів.

У межах цього дослідження, відзначимо, що каталоги стародруків А. Недільського містять, із поміж іншого, і бібліографічний опис та проведену автором атрибуцію київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. і є джерелом для їх атрибуції. Так, у роботі «Триста двадцять дев'ять рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського» міститься бібліографічний опис наступних київських кириличних стародруків: [Часослов з возслідуванням]. Київ, друкарня лаври, [1723-1725]; [Молитвослов]. Київ, друкарня лаври, 1743; [Молитвослов]. Київ, друкарня лаври, 1748; [Последование на преславний день воскресенія ...]. Київ, друкарня лаври, 1754; [Псалтир]. Київ, друкарня лаври, 1756; [Молитвослов]. Київ, друкарня лаври, 1760; [Псалтир]. Київ, друкарня лаври, 1761; Последование на преславний день воскресенія. Київ, друкарня лаври, 1762; Благотребные ектинии то есть: Собрание

¹⁵³ Зібрання українських стародруків XVI – XVIII століть. Перд. В. Бочковська-Мартинівич, Л. Хауха. Київ: АДЕФ Україна, 2012. С. 340.

¹⁵⁴ Недільський А.В. Триста двадцять дев'ять рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського. Вип. 8. Львів: Ліґа-Прес, 2017. 100 с., іл.

¹⁵⁵ Недільський А.В. Двісті п'ятдесят рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського. Вип. 9. Львів: Ліґа-Прес, 2017. 128 с., іл.

благопотребных прошений ко времени и нуждам различным употребляемых на проскомшдіях на ектеніях в начале божественных літургій, и Причастиив, по приличеству изображенних прошений. Благословением святейшего Синода Напечатана в святой Кіевопечерской Лавре...., Київ, друкарня лаври, 1760; [Требник]. Київ, друкарня лаври, 1787; [Послідованіє в неділю ...]. Київ, друкарня лаври, [1796]; [Молитвослов]. Київ, друкарня лаври, [1796-1799]; Требник. Київ, друкарня лаври, 1800; [Требник]. Київ, друкарня лаври, 1787 і ін.

У другій роботі, «Двісті п'ятдесят рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського», міститься бібліографічний іще більш ранніх київських кирилических стародруків: [Новий Завіт]. Київ, друкарня лаври, 1703; [Акафісти, канони і прочая душеполезная моленія]. Київ, друкарня лаври, 1731; [Новий Завет]. Київ, друкарня лаври, 1741; [Псалтир толковая]. Фрагмент. Київ, друкарня лаври, 1741; [Часослов]. Київ, друкарня лаври, 1742; [Псалтир толковая]. Київ, друкарня лаври, 1755; [Последованіє на преславний день воскресенія ... Ісуса Христа]. Київ, друкарня лаври, 1756; [Тріодь пісна]. Київ, друкарня лаври, 1761; [Служебник]. Київ, друкарня лаври, 1762; [Анфологійон]. Київ, друкарня лаври, 1766; Последованіє на преславний день воскресенія ... Київ, друкарня лаври, 1772; Мінея службова, май. Київ, друкарня лаври, 1787; Мінея службова, іюль. Київ, друкарня лаври, 1787; [Служба, житіє св. Николая...]. Київ, друкарня лаври, 1789; [Кроковський Іоасаф]. Акафіст святей великомучениці Варварі. Київ, друкарня лаври, 1793; [Псалтир]. Київ, друкарня лаври, 1794; [Служебник]. Фрагмент. Київ, друкарня лаври, 1796; [Требник]. Київ, друкарня лаври, 1796; [Кроковський Іоасаф. Акафіст святей великомучениці Варварі]. Київ, друкарня лаври, 1800; [Молитвослов]. Київ, друкарня лаври, 1800; [Петров Г., Левшин П. Собрание разных поучений на все воскресные дни ...]. Київ, друкарня лаври, 1800 і ін.

Щодо характеру бібліографічного опису та проведеної А. Недільським у його каталогах атрибуції київських кирилических стародруків XVII-XVIII ст.ст., то сам автор самокритично пише: *«Маю привілей бути не стисненим науковими, тому цей каталог є виданням бібліофільським; однак змушений дотримуватися декількох основних вимог бібліографічного опису, котрі, однак, різні в багатьох*

дослідників і наукових інституціях. ... Для визначення рідкості стародруків застосовую два основних критерії: наявність книги в українських державних та приватних колекціях і знаходження примірників на книжному ринку...».¹⁵⁶

Наведемо приклад такого опису з робіт А. Недільського.

[Псалтир толковая]. Фрагмент. Київ, друкарня лаври, 1741. 2°.

[1], 2-261 арк. Рядків 17, 43, 35. Сторінки обрамлені рамками з однієї-двох лінійок. Фоліація у правому верхньому куті аркушів, всередині рамки. Мова видання: церковнослов'янська. Маргіналії, провенієнції. Оздоблення: заставки, кінцівки, ініціали, прикраси біля колонтитулів. Оправа з другої половини ХХ століття: картон, ледерин, на верхній обкладинці приклеєний маленький дерев'яний хрестик. Тільки три українські бібліотеки мають у своїх фондах по одному примірнику вищевказаного стародруку (НБУВ, ЛБАН, бібліотека В. Гайдука). Наш примірник – четвертий в Україні.

З., І., 1403; П.Б.З., 585; Максименко, 363; Бочковська-Мартинівич, Хауха, с. 248.».¹⁵⁷

Українські кириличні стародруковані книги, видані в друкарні Києво-Печерської лаври, зберігаються також у фондах бібліотеки Отців Василян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові. Про це свідчать сучасні видання, які містять описи київських печерських стародруків у відповідних фондах.¹⁵⁸ Зокрема, у роботі С. Ващенко «Кириличні стародруки у фондах бібліотеки Отців Василян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові XVI-XIX століть. Каталог» (Жовква, 2015) подано опис наступних стародрукованих кириличних книг «видавництва Свято-Успенської Києво-печерської лаври (1616-XX ст.)» (реально ж - стародруків XVII-XVIII ст.ст.): «Тріодь цвітна» (1631 р.), Баранович

¹⁵⁶ Недільський А.В. Двісті п'ятдесят рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського. Вип. 9. Львів: Ліга-Прес, 2017. С. 3.

¹⁵⁷ Недільський А.В. Двісті п'ятдесят рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського. Вип. 9. Львів: Ліга-Прес, 2017. С. 43.

¹⁵⁸ Кириличні стародруки у фондах бібліотеки Отців Василян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові XVI-XIX століть. Каталог. Уклад.: С. Ващенко. Жовква: Міссіонер, 2015. 204 с.; іл.

Лазар «Меч Духовний» (1666 р.), «Мінея загальна» (1680 р.), «Псалтир» (1733 р.), «Тріодь пісна» (1761 р.), «Октоїх» (1797 р.).¹⁵⁹

Окрім каталогів, сформованих в Україні після 1991 року, слід взяти до уваги і каталоги, сформовані за кордоном, зокрема, в Російській Федерації, в сховищах якої зберігається значна кількість київських кириличних стародруків, Білорусії, Великої Британії, США, Німеччини і інших держав світу, де досліджувані нами стародруки поширилися. До прикладу, каталоги українських стародруків О. Гусевої,¹⁶⁰ каталоги кириличних стародруків із 1701 року, які знаходяться в приватних колекціях у Великій Британії та Ірландії¹⁶¹ і ін.

2.3. Послідовність дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

Для того, щоб дослідити і атрибути конкретний стародрук, як стародруковане видання кириличного шрифту, видане у XVII-XVIII ст.ст. у Києво-Печерській лаврі, чи іншій київській друкарні, до прикладу, в типографії С. Соболя, необхідно ознайомитись із каталогами, які можуть містити опис відповідного видання, що може бути аналогічним до досліджуваного. Відповідні правила і методики опису стародруків містяться в роботах О. Гусевої, Я. Ісаєвича, Я. Запаско, С. Кагамлик і інших науковців.

Зокрема, С. Кагамлик наводить чотири основних позиції, які необхідно вказати про описі стародруку:

1. Автор та назва твору (умовне скорочення найменування або транскрипція сучасним українським алфавітом), дату видання.
2. Публікації тексту, у повному обсязі або як фрагмент. Наявність відокремлених від основного тексту книги складових (передмов, посьвят,

¹⁵⁹ Кириличні стародруки у фондах бібліотеки Отців Василіян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові XVI-XIX століть. Каталог. Уклад.: С. Ващенко. Жовква: Міссіонер, 2015. С. 92-111.

¹⁶⁰ Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: св. кат. : в 2-х кн. Москва : Индрик, 2003. 1356 с.; ил.

¹⁶¹ Cyrillic book printed before 1701 in British and Irish Collections. A Union Catalogue / Compiled by: Cleminson R., Thomas C., Radoslavova D., Voznesenskij A. London: The British Library, 2000. 172 p.

післямов («Слов до любязного чительника ...») із зазначенням видань, де ці частини стародруку оприлюднювалися окремо.

3. Бібліографічні дані і покажчики видання.

4. Перелік архівів, музеїв і бібліотек (з їх актуальною назвою), де достовірно зберігаються примірники стародруку.¹⁶²

Із описом стародруку також наводяться посилання на описи конкретного стародруку в найбільш актуальному та повному каталозі, який видано попередньо. Як правило, для київських кириличних видань – це каталоги Я. Ісаєвича, Я. Запаско, С. Кагамлик і ін. Можуть використовуватись і більш ранні з досліджуваних нами у попередньому підрозділі каталогів, у випадку, коли вони містять описи, відсутні у згаданих каталогах.

Приставаючи до дослідження стародрукованих книг кириличного друку, не має необхідності вдаватися до вивчення текстів цих книг, призначених, головним чином для церковної служби. Необхідно дослідити *історичний період їх друкування*, а саме: де, коли, як і для кого вони були надруковані.

Ці данні або декотрі з них, разом із оголошенням в стародруках, можливо достатньо просто відшукати. Іноді, вони містяться разом з вихідними даними, іноді – в додаткових статтях, у вигляді передмови і післямови до тексту. Треба відмітити, що багато з них вже вивчені бібліографами та істориками книги. Відомості про ці видання знаходяться у бібліографічних посібниках ХІХ–ХХ ст.ст., які досліджувались нами попередньо в підрозділах 1.2 і 2.2 цієї магістерської роботи.

Важливим фактом історичного значення є також і зовнішній вигляд видання, його вихідні дані. Вивчення *зовнішнього вигляду* стародрукованої книги іноді допомагає дізнатися не тільки про історію книги, а і техніку книгодрукування.

Серед загальної кількості стародруків окреме місце займають неповні, *дефектні екземпляри*, без початку або кінцівки, які можуть бути визначені

¹⁶² Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (ХVII-ХVIII ст.): монограф / Національний Києво-Печерс. історико-культурн. заповідн; Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ЗАТ «Віпол», 2005. С. 445.

шляхом порівняння з аналогічними повними екземплярами, або за допомогою існуючої бібліографії та працям з історії книгодрукування. Серед таких примірників іноді зустрічаються достатньо рідкісні видання.

Кирилична старослов'янська азбука нараховує 43 літери. Окрім звичних для нас 36 літер у неї були присутні ще 7 грецьких, необхідних для правильної передачі грецьких богослужбних слів. Більша частина літер старослов'янського та сучасного російського алфавітів дуже схожі. Деякі літери з різних причин та в різний час зникли з алфавіту. Це відноситься, наприклад, до «юсів» – великого та малого, які позначали носове гласне, що перейшли дуже рано у звуки «у» та «я», хоча і використовувались до петровського часу. Літера «ять» передавала звук між «і» та «є» (вчені називають її довгим закритим «є»). Літера «ять» була виключена як зайва тільки в 1918 р.

Кириличний шрифт – один із слов'янських шрифтів, його використовували південні та східні слов'яни. В невеликій південно-слов'янській області, Боснії, кириличний шрифт був декілька видозмінений; їм була надрукована незначна кількість видань, іменується він – боснійським. Західні слов'яни – використовували інший слов'янський шрифт – глаголицький. В Чехії слов'янський шрифт був замінений латинським. Щодо виникнення обох шрифтів – кириличного та глаголицького – у вчених немає єдності поглядів, можна думати, що ці шрифти виникли майже одночасно.

Крім численних видань, надрукованих кириличним шрифтом у східних та південних слов'ян, існує незначна кількість книг, друкованих таким же шрифтом в європейських, не слов'янських країнах.

Обидва слов'янські шрифти використовувались протягом століть у рукописах. Найбільш стародавні рукописні книги кириличного шрифту, які збереглися до теперішнього часу, належать до XI ст., перші друковані книги того ж шрифту з'явилися тільки в кінці XV ст.

Велике значення при роботі зі стародрукованою книгою має **розуміння старослов'янської мови**. Більшість старослов'янських літер співпадають із цивільним алфавітом. Літер особливого написання не більше 11-ти. Існують

комбінації з двох літер, що достатньо рідко зустрічається. Треба відмітити комбінації з 2-х літер (лігатури), де одна лінія між літерами є спільною.

Іноді літери замінюють одне одну, так **V (іжиця)** позначає звук **B** у слові «**євакнгеліє**», **Ъ** – ставиться замість **O**, а **Ь** – замість **E**. В ранніх книгах вживається декілька різновидів однієї і тієї ж самої літери. Наприклад, **O** з крапкою в середині для слова «око», з двома крапками для слова «**очи**» та з хрестом для слова «**окрест**». Всі особливого начертані літери – архаїзми, що перейшли з рукописів. Загалом всього у старослов'янській мові 43 літери, але у різних Букварях можлива зміна кількості літер, за рахунок однакового звучання деяких літер алфавіту.

Читання кирилиці ускладнюється частим використанням скорочення слів. Ці скорочення перейшли до друкованих видань із рукописів, вони позначалися у тексті особливою надстроковою позначкою – «**титлом**» (позначка над літерами). Скорочення вживалися у тих словах, які часто зустрічаються у текстах, наприклад: «**дхъ**» – «**дух**», «**бгъ**» – «**бог**», «**гу**» – «**господу**», «**глющу**» – «**глаголющу**», «**стих**» – «**святих**», «**члк**» – «**человек**» людина.

Іноді, для пояснення скороченого слова над ним ставиться під «полу круглим» значком пропущена літера. Ця літера може замінити титло, ставиться над скороченим словом та позначає, що окрім неї пропущено ще декілька літер.

У старослов'янській мові – *цифри позначаються літерами алфавіту*. Слід зазначити, що тисячі позначаються тими ж самими цифрами, але перед ними ставиться коса риска з двома лініями, що її перетинають. Особливого знака для нуля не існує. В цифровому значенні, літери супроводжувались надстроковими знаками – титлами і відокремлювались від тексту, що оточує – крапками.

В кирилиці числове значення мають тільки ті літери, які були запозичені з грецької азбуки: «**ксі**», «**псі**», «**омега**», яких не має у слов'янській мові. Літери власне слов'янські – «**в, ж, ш, щ, ъ, ы, ь**» та інші у кирилиці цифрових значень не мають.

Читання тексту стародрукованих книг може бути ускладнено недосконалістю набору, що характерно для книг початку книгодрукування.

При первинному огляді стародрукованих видань важливе значення має визначення *вихідних даних* наданої на дослідження книги. Вони можуть бути розміщені в різних місцях книги, а саме: в ранніх виданнях (XV–XVI – наприкінці книги, у післямові).

У книгах, що були видані в Україні, Білорусі, а також Європі, ще у XVI столітті з'являються неповні титульні аркуші. Відомості, що їх доповнювали могли подаватися у середині друкованого видання.

Велика частина стародруків за змістом одноманітна. Книги використовувались на церковних службах, або вміщували інформацію щодо порядку ведення цих служб, а інколи слугували для домашнього читання.

У післямовах та на титульних аркушах книг заголовки подаються у дуже розширеному вигляді, проте при описі стародруків їх прийнято називати одноманітно, як прийнято у бібліографії.

Окрім книг церковного змісту, налічується невелика кількість авторських книг. Відомості про автора можуть вказуватись на титулі або в післямові.

Кожному судовому експерту-мистецтвознавцю при роботі зі стародруками необхідно знати як можливо точніше місцезнаходження старовинних типографій. Ця інформація може бути корисна щодо розуміння шляхів поширення книгодрукування у стародавньому світі.

Іноді, крім типографії та друкаря, можливо привести ім'я людини, за ініціативи якої, був виданий стародрук.

Після того, як експерт-мистецтвознавець виявив назву стародруку, місце його друкування, типографію, друкаря, дату друку, *необхідно знайти бібліографічний опис видання*, що надано на дослідження у відповідних каталогах стародрукованих видань (див. додаток Г).

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що в процесі дослідження стародрукованої книги експерту-мистецтвознавцю необхідно дотримуватися наступного алгоритму дослідження зовнішніх ознак стародрукованих видань (див. додаток В):

1. *Розмір книги.*

Книжковий блок складається з аркушів, складених у такий чи інший спосіб. Від того, як складений паперовий аркуш безпосередньо залежить визначення формату книги.

Переважаючий розмір стародрукованих книг – середній від 25 см до 35 см; значно рідкіше зустрічається малий – менше 25 см, та ще більш рідкісний – більше 35 см.

2. Зовнішні ознаки видання.

При ретельному огляді видання, експертом розглядаються його зовнішні ознаки: кількість строк на сторінці, висота 10 строк шрифту, кількість аркушів або сторінок, наявність сигнатури (нумерації) або її відсутність, кількість зошитів, кількість аркушів в зошиті, орнамент, гравюри.

Треба відмітити особливі ознаки досліджуваного видання: друк у два стовпця, обрамлення сторінок – рамки лінійні або з наборних прикрас, наборні прикраси, з яких складаються заставки, кінцівки (див. додаток Д).

3. Формат.

Старовинний папер відрізняється від сучасного видом та якістю – він більш пухкий та легкий, при перегляді його на світло наявні прозорі полоси – *філіграні*. Крім того, при просвічуванні з однієї сторони аркушу у наявності марка власника фабрики, на якій виготовлено папер.

Паперовий аркуш має прямокутну форму, філіграні йдуть паралельно з короткою стороною аркушу. При згині навпіл, повздовж філіграням, утворюється формат аркушу – 2°; паперовий знак виявляється на одній половині зігнутого аркушу. При наступному згині навпіл створюється формат у четвірку – 4°, філіграні в цьому форматі йдуть поперек сторінок, паперовий знак виявляється на згині 2-х аркушів. При подальшому перегині – у восьмушку – 8°, філіграні йдуть повздовж сторінки, паперовий знак у корінця, на згині 4-х аркушів. Можливий і подальший згин аркушу, причому формат стане у 1/16 долю, філіграні підуть поперек аркушу. Такий формат рідко зустрічався, але все ж використовувався для друкування книг, був призначений для щоденного використання в домашній молитві. У книгах такого малого формату філігрань

повинна бути у верхньому куті на 8-ми аркушах, при цьому на кожному аркуші залишається незначна частина знаку, яка зникає при щонайменшому обрізі.

Аркуші, складені навпіл (2°), звичайно об'єднуються у зошити по 8, іноді по 6.

У вигляді винятків, існують видання Євангелій на цільних, не зігнутих аркушах, форматом в 1°, скріплених у корінці (московські видання Євангелій – 1689 та 1759 рр.).

Переглянув видання по кількості аркушів в зошиті та розміщенню філіграней та водяних знаків, встановлюється формат видання (2°, 4°, 8°, 12°).

4. Кількість рядків на сторінці.

Кількість рядків на сторінці, у виданні, надрукованому одним шрифтом, звичайно буває однаковою протягом всієї книги, втім для точності необхідно порахувати рядки на кількох сторінках, і, якщо кількість їх коливається, то треба визначитися з тією кількістю, яка частіше всього зустрічається. Якщо видання надруковано кількома шрифтами, то число рядків визначається на сторінці для кожного шрифту.

5. Висота шрифту.

В опису стародруку повинен бути наданий розмір шрифту – висота 10 строк, для чого вимірюється відстань від низу 1-ої строки до низу 11-ої, так що в цю величину входить висота 10 строк та 10 проміжків між строками.

6. Аркушевий склад.

При огляді книги, необхідно переглянути її в цілому, аркуш за аркушем. В стародруках перелік аркушів та сторінок рідко буває наскрізним, через усе видання. На початку книги (вступні глави), аркуші частіше були не пронумеровані. Крім того, текст книги нумерувався частинами.

7. Сигнатури.

При перегляді видання по аркушам необхідно записувати порядок колонцифр, а також цифр або літер, які позначають перелік зошитів, тобто сигнатури. При огляді аркушів по порядку, необхідно стежити за повнотою екземпляру, тобто помічати, чи не має вирізаних аркушів.

У білоруських та українських виданнях XVI ст. сигнатури

використовувались не завжди, але у XVII ст. – вони увійшли у постійне вживання. Закордонні видання завжди виходили із сигнатурами. За відсутністю сигнатур, встановити розподіл книги на зошити часто дуже важко, особливо, якщо книга переплетена недостатньо добре і палітурка зтягнута у корінці.

8. Склад за зошитами.

Визначити повноту примірника стародрукованої книги або відсутність у неї аркушів допоможуть теж сигнатури – цифрові або літерні позначення складу зошитів. Сигнатури були притаманні більшості книг кирилівського друку. Кількість аркушів у зошиті в одному виданні в більшості випадках однакова. Якщо в одному зошиті не вистачає, приміром, одного аркуша – це може свідчити про дефектність наданого на дослідження видання.

9. Листова формула.

Коли все видання звірено за кількістю листів та зошитів, можливо, при необхідності, скласти так звану листову формулу – де у першій частині вказується склад книжкового видання, який позначається сигнатурами зошитів з їх показниками, а у другій – рахунок аркушів або сторінок.

Якщо обидві частини складено, необхідно зробити перевірку кількості аркушів в обох частинах формули. Якщо запис виконаний вірно, в обох частинах формули кінцева величина буде одна і та ж сама. Між обома частинами формули можливо поставити знак =, а після другої частини – дійсну кількість аркушів.

Зрозуміло, що при розрахунку сторінок, їх кількість повинна бути розділена навпіл, так як у першій частині формули при сигнатурах позначається кількість аркушів у зошиті.

10. Пусті аркуші у виданні.

Утрудненням щодо поділу книги на зошити при відсутності сигнатур, є пусті аркуші, які не мають колонцифри. Відсутність пустих аркушів у стародруку може свідчити про дефектність наданого на дослідження видання. Пусті аркуші збереглися тільки у виданнях, які збереглися щонайкраще.

11. Вихідні відомості.

У стародруках вихідні відомості містяться в різних місцях: у найбільш ранніх (XV-XVI ст.) – зазвичай, наприкінці книги, а саме у післямові.

У Московських виданнях цей прийом зберігся до другої половини XVII ст.

Слід зазначити, що в українських, білоруських та закордонних виданнях XVI століття з'являються титульні аркуші, хоча і неповні. Іноді, відомості, що доповнюють титульний аркуш подаються в середині книги.

12. Заголовки.

За змістом, більша частина стародрукованих книг – одноманітна. Вони призначалися для використання в церковних службах або містили вказівки про порядок ведення служби і, лише зрідка, слугували для домашнього читання.

13. Авторські книги.

Крім книг, які використовувались при церковній службі і наведені у розділі «Заголовки», серед стародруків мається деяка кількість авторських книг. Ім'я автора може бути вказано на титульному аркуші або в післямові. Але не завжди можна покластися на таку вказівку, особливо якщо вона відноситься до твору, що створений багато століть тому назад. Найбільш достовірне авторство тільки пізніших письменників та проповідників, твори яких були написані за їх життя.

14. Місце друкування, друкарня, друкар.

Місце друку та друкарня часто бувають вказані інакше, ніж їх слід позначати.

При описі книг московського друку XVI та початку XVII ст. назва типографії не надається, прийнято називати тільки імена друкарів. Починаючи з 1620-х років в описі вказується типографія – Печатний двір (таку назву у Москві носила будівля, де розміщувалась друкарня), але в самих книгах ця назва не вказувалась.

Іноді зазначаються назви відділів Печатного двору: В. Бурцова, Верхньої друкарні. Починаючи з 1721 р., коли був заснований Синод, друкарню у московських та петербурзьких виданнях позначають як синодальну, якщо на книзі не має іншої вказівки. Якщо ім'я друкаря відомо, то воно згадується після назви друкарні.

У тих випадках, коли ім'я друкаря особливо знамените, його можливо знайти без назви друкарні.

У вихідних відомостях стародруків може бути вказаний не тільки рік, але й місяць і дата виходу; усі з'ясовані дані повинні бути детально зафіксовані. Якщо вказаний час початку роботи над книгою, він теж повинен бути зафіксований.

Дати початку та закінчення друку дозволяють судити про швидкість друкування у старовинних друкарнях, що заслуговує на увагу.

15. Дата літочислення.

Звичайно, у книгах XV-XVII ст.ст., рік видання подається не за сучасним літочисленням, а за візантійським.

Начальним роком відліку, враховується рік від створення світу, від нього до Різдва Христова нібито пройшло 5508 років, тому дата нової ери на 5508 років менше, ніж дата від створення світу.

У деяких виданнях зустрічаються надруковані дати за обома літочисленнями, що полегшує завдання судового експерта, але частіше робити розрахунок доводиться експерту.

Переклад одного літочислення на інше ускладнюється тим, що новий рік візантійської ери починається з 1 вересня, а новий рік сучасної ери – на 4 місяця пізніше, з 1 січня. Літочислення, при якому новий рік починається з 1 вересня, називається вересневим. Вересневого літочислення твердо дотримувалися у старовинній Московії.

Європейські держави перейшли на нове літочислення, з 1-го січня, ще у XIV–XV ст.ст.

Українські друкарні перейшли до нового літочислення відносно рано. Цей перехід безпосередньо був пов'язаний із достатньо близькими стосунками з Польщею.

У стародруках XVII ст., що видавались в Україні, осінні місяці не враховувались.

Московські кириличні видання того часу у деяких випадках відрізняються наявністю трьох дат. До перших двох додається рік індікту. Рахунок років за індіктом вели у Римській імперії від одного перепису до іншого. Рахувалось, що 1 рік 1-го індікту співпадає з 1-им роком візантійського літочислення.

16. Гравюри.

У стародрукованих книгах, крім наборного тексту, значну роль відіграють гравіровані ілюстрації та гравірований орнамент. Як правило, гравюри є «візитною» карткою стародруків, дозволяють відрізнити московські стародруки від львівських, острозьких чи київських. А. Некрасов у своїй публікації «Першодруквана гравюра» писав про «Федорівські» гравюри і їх еволюціонування від «московського» до «львівського» періоду діяльності першодрукаря наступне.

*«... Иван Федорів видає в 1575 році Апостола, де ми бачимо першу фігурну російську гравюру на Українському підґрунті. Із дошки гравюри 1564 р. було випиляно середину з зображенням Луки, і архітектурна рамка, децю зіпсована, залишилась у Івана Федорова. Вона була запущена ним у обіг в Апостолі 1575 р., але фігуру Луки довелося зробити наново. Ця нова гравюра носить монограму, яка зазвичай читається як німецькі літери W.S., хоча це прочитання й не є беззаперечним».*¹⁶³

Часто на початку книги або на початку окремих глав, розміщуються зображення передбачуваних авторів – євангелістів, батьків церкви. Ці гравюри, зазвичай, друкувались на окремому аркуші. Крім зображень авторів зустрічаються ілюстрації до самого тексту – сцени на біблійські сюжети, види міст, будівель, церков, зображення святих.

Гравюри у середині тексту, за невеликим винятком, не зустрічаються у московських виданнях. Особливо великою кількістю ілюстрацій у середині тексту, відзначаються українські видання – київські та львівські.

При описі видання повинні бути згадані усі гравюри як на окремих аркушах, так і в середині тексту, з вказівкою аркуша або сторінки, де вони знаходяться.

17. Гравери.

Оскільки багато гравюр різали видатні майстри та часто помічали їх своїми іменами або ініціалами. Відзначимо, що над гравюрами для київських

¹⁶³ Иван Федоров, первопечатник: [сборник] / АН СССР, Ин-т книги, документа, письма; [ред. акад. А. С. Орлов]. Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1935. С. 88. (289 с., [3] с., [4] л. Факс.).

кирилівських стародруків працювали такі гравери, як Ілля, Никодим Зубрицький, Дамаскін, Памво Беринда і ін. Тому, при дослідженні необхідно звертатися до словників гравюр Д. Ровинського та П. Попова, каталогу Я. Запаса та Я. Ісаєвича, а також інших каталогів і альбомів. При цьому, відзначимо, що діяльність окремих із київських граверів стародруків, як то монах Ілля, стали предметом спеціальних видань.¹⁶⁴

18. Гравійований орнамент.

Крім ілюстрацій, стародруковані видання щедро прикрашені декоративним гравійованим орнаментом – заставками, кінцівками, ініціалами, рамками на полях, рамками навколо титульного аркушу та навколо сторінок. Крім гравійованого орнаменту, в стародруках зустрічається і орнамент набірний, тобто складений з окремих литих прикрас, іноді складний, утворюючий рамки, заставки. Наявність наборного орнаменту є характерною ознакою видання. Слід відзначити кількість відтисків окремого виду орнаменту, тобто скільки всього заставок, кінцівок або ініціалів, а також із скількох дошок зроблені ці відтиски. Встановлення кількості відтисків з однієї дошки потребує ретельного порівняння відтисків. Іноді зустрічаються подібні прикраси, але при уважному розгляді, можливо виявити в них дрібні відзнаки, які вказують, що вони були надруковані з різних дошок.

Гравійований орнамент іноді має відмітку або ім'я майстра.

19. Ломбарди.

До опису включаються дошки тільки складних за малюнком ініціалів в яких білий папір, просвічує крізь кольоровий – чорний або червоний – візерунок. До опису не входять ініціали одноколірні, прості по контурах, сильно витягнуті та завжди надруковані червоним; вони запозичені з рукописів; їх не включають до опису через велику кількість; називають їх – ломбардами.

20. В'язь.

У більш пізніших виданнях деякі рядки утворені за допомогою злиття ініціалів. Скорочені ініціали бувають поставлені на різному рівні, одна літера

¹⁶⁴ Юрчишина-Сміт О. Чернець Ілля (fl. 1637-1663). Каталог творів. Українська та румунська гравюра доби Барокко. Київ: б.в., 2021. 226 с.; іл.

вставлена в іншу, один штрих служить для утворення двох-трьох літер. Рядок, утворений злитими ініціалами, носить назву в'язь.

Як і весь орнамент, рядки в'язі виконувались гравюрою на дереві, зазвичай кожний рядок друкували з цільної дошки.

Строки в'язі не рахуються при описі книги.

21. Написи та палітурки.

Окрім типографського матеріалу у деяких екземплярах стародруків представляють цікавість рукописні написи. При дослідженні цих рукописних записів, можливо виявити, кому належав екземпляр, як він переходив від одного власника до другого; інші написи – корегуючі позначки коректорів.

Палітурки стародруків – прості або оригінальні, з тисненням по шкірі, або дерев'яні дошки, обтягнуті тканиною – оксамитом чи атласом, оздоблені металевими прикрасами [6, с. 204–247].

22. Визначення дефектних примірників.

Дефектні примірники, зазвичай не мають вихідних даних, які можливо було визначити хоча б приблизно.

В першу чергу необхідно визначити назву наданої на дослідження книги. В ранню епоху – XV-XVII ст.ст. переважно друкувались богослужбові книги. Їх приблизно 25 видів.

Найбільш простіший спосіб визначення змісту книги – ретельне ознайомлення з колонтитулами наданого на дослідження видання.

Якщо у колонтитулах надруковані назви біблійських книг – книги Моїсеєві: Битія, Исход, Левит та ін., стає зрозуміло, що це *Біблія*.

Деякі види стародруків мають характерні зовнішні ознаки:

повне видання *Біблії* дуже об'ємне, завжди друкувалось у два стовпчики, великим форматом, дрібним шрифтом;

– в колонтитулах *Євангелія*, ім'я євангелістів друкувалися як повністю так і скорочено. Наприклад: Матфея (Мф), Марка (Мр) и т.д.;

– у першій частині *Апостола* колонтитул – діяння *Апостольські*, у другій, яка містить послання – імена їх авторів, а над посланнями ап. Павла вказано, кому вони направлялися – римлянам, євреям;

– над сторінками *Апокаліпсиса* друкувалася його назва – *Апокаліпсис св. Іоанна*.

Стародавніх видань Біблії небагато. Окремі її частини друкувались багато, в різних типографіях – це Євангелія, Апостоли, Псалтирі.

В українських та білоруських типографіях друкувалось багато видань Акафістов, Акафістов та Канонніков. Останні близькі за складом до Молитвословів, які видавалися за межами Москви.

Окрім вищевказаних видань часто друкувалися книги великого формату в 2 градуси – Устав та Кормчая.

В Україні, Києві та Львові, в якості керівництва для священників було видано в 4 градуси – Номоканон. Загальною ознакою цих видань було лінійне обрамлення навколо сторінок.

При визначенні місця та часу видання стародруку необхідно враховувати всі зовнішні ознаки цього видання, а саме: формат, кількість строк на сторінці, висоту 10 строк шрифту, кількість аркушів, або сторінок, які є у наявності в досліджуваному виданні з вказівкою порушень правильного розрахунку аркушів, наявність сигнатур, кількості аркушів у зошиті, гравюри, орнамент.

Ці ознаки можливо використовувати для точного визначення дефектного примірника, так як вони могли бути вказані раніше у бібліографії, каталогах, словниках граверів, альбомах шрифтів та орнаментики при описі повних примірників.

Вагомою ознакою являється наявність або відсутність сигнатур. Їх відсутність у видання в 2 градуси у більшості випадків вказує на Московське походження видання за період з 1564-1630 років. Цими же ознаками відрізняються заблудівські, львівські, острожські видання Івана Федорова, П. Т. Мстиславца, а також віленські видання Гарабурди, деякі видання Мамоничей, видання Скорини, деякі ранні видання віленського братства.

Цифрові сигнатури, поставлені на 1-му листі зошита – ознака московських видань, надрукованих пізніше 1630-х, в XVII-XVIII ст.ст. Ця ознака присутня в деяких острожських виданнях XVI початку XVII ст.

Українські, білоруські та деякі закордонні видання мають літерні сигнатури кирилівського шрифту, набір тексту в два стовпчики. В Києві та Львові такий набір тексту застосовується у виданнях 1630-1640 рр.

У Московії, подібний набір тексту зустрічається достатньо рідко, лише з 1663 р.

Лінійне обрамлення в українських виданнях постійно зустрічається з 1609 року. Рамки з набірних прикрас – з 1616 р.

Крім вищезазначених ознак, українські видання мають і інші яскраві ознаки, а саме: велика кількість титульних листів із фортами, гравюр-ілюстрацій в тексті, орнамент із фантастичними фігурами, зображення людей, тварин, птахів.

Вказані ознаки важливі тим, що вони дозволяють орієнтуватися в масиві дефектних примірників видань, без допомоги різноманітних посібників, а саме допомагають віднести досліджуване видання до тієї чи іншої держави.

23. Визначення дефектних примірників за допомогою альбомів.

Для подальшого визначення дефектного примірника необхідно розглянути типографський матеріал, який стосується наданого на дослідження видання, а саме: альбоми гравюр, шрифтів, та ілюстровані роботи з історії книгодрукування, що дають можливість експерту-мистецтвознавцю скласти уявлення про орнаменти, гравюри та шрифти.

При збігу елементів досліджуваного примірника з ілюстраціями у посібнику або альбомі, можливо імовірно віднести його (досліджуваний примірник) до книг виданих типографією, видання якої відображені в посібнику, альбомі.

Робота експерта над гравюрою потребує ретельності. При дослідженні подібних гравюр необхідно вивчити тотожність або розбіжності тієї дошки, з якої були зроблені відтиски. Гравюри, що порівнюються між собою необхідно вивчати штрих за штрихом, звертаючи увагу на найдрібніші розходження. Крім того, треба зазначити, що розбіжності, які іноді виходять із зношеності дошки, не позначають відбитка, зробленого з іншої дошки.

Видання з відтиском, зробленим з більш свіжої дошки можливо віднести до більш раннього часу.

Необхідність детального порівняння гравюр наочно видно, коли маєш справу з виданнями, які навмисно копіюють видання, що вийшли друком значно раніше.

При дослідженні гравюри, орнаментальної або ілюстративної, необхідно ретельно вдивлятися, чи є на ній ім'я або ініціали майстра, який її створив. Зазвичай вони позначаються з нижнього краю гравюри. Ім'я гравера іноді може вказати на друкарню, де на той час була видана надана на дослідження книга.

Якщо зупинитися на шрифтах, слід зазначити, що більша частина шрифтів достатньо рідко передавалась із друкарні в друкарню. Вивчати шрифти та порівнювати їх із відтвореними типографським способом в альбомах досить складно.

24. Визначення дефектних примірників за допомогою словників граверів.

Імена та ініціали граверів а також умовні позначення їх імен достатньо вивчені та можуть бути знайдені в словниках Д. Ровинського, П. Попова та інших виданнях. За допомогою цих словників можливо встановити, в яких містах та друкарнях у свій час працювали гравери. Деякі з них працювали у різних типографіях. Іноді дошки переходили з однієї типографії до іншої, а тому ім'я гравера не завжди визначає типографію.

Іноді у словнику вказується декілька майстрів, які працювали над одним виданням, при цьому позначено місцезнаходження їх гравюр. Як альбоми так і словники граверів без точних покажчиків не можуть допомогти в ідентифікації видання.

25. Визначення дефектних примірників за допомогою друкованих каталогів.

При ідентифікації дефектних примірників стародрукованих видань найчастіше доводиться звертатися до друкованих каталогів та опису стародруків. Якщо примірник книги описаний у них, це дуже прискорює ідентифікацію досліджуваного видання.

26. Старообрядницькі видання.

Старообрядницькі видання ідентифікувати достатньо складно. Вони недостатньо описані в літературі. Ще у другій половині XIX ст. їх вивченням займалися видатні філологи та історики книги В. М. Ундольський, С. Пташицький, А. І. Соболевський.

Майже всі старообрядницькі видання вийшли друком за межами тогочасної Росії, а саме: Могильові (1701), Вільно (1767), Гродно, Супрасле (1772), Почаєві (наприкінці 1770-х рр.), у Яссах та Львові (в 1790-х рр.). Для друку своїх видань старообрядці зазвичай зверталися до вже існуючих уніатських друкарень що мали кирилівський шрифт. Тільки у Клинцях виникла друкарня що була заснована безпосередньо самими старообрядцями (1786-1787), які скористалися указом Катерини II 1783 р. про вільні типографії.

Завданням старообрядців було друкування книг, які були б точною копією до-ніконовських видань, як за текстом, так і за оформленням. Однак, їм приходилось зважати на те, що в уніатських типографіях вже були напрацьовані відповідні тексти.

Стародруки, що видавались в Гродно, відрізнялись красивим, своєрідним орнаментом, на якому був присутній тонкий білий штрих на густому чорному полі, який був іншим ніж у Московських виданнях того часу.

За наявності своєрідних, художньо виконаних заставок, можливо ідентифікувати місце друкування старообрядницьких книг (здебільше типографії Гродно).

Всі видання, за виключенням Могильовських початку XVIII ст., друкувались на російському папері. Колір паперу – голубий, пізніше – синій, зокрема, вона відрізняється від польської великою щільністю.

Треба зазначити, що відмінною рисою Могильовських видань від інших був маленький шрифт, яким на той час, зокрема в Московії, не друкувались церковні книги.

На той час, старообрядців не задовольняло подібне книжкове оформлення. Поступово типографії на вимогу своїх заказників, стали друкувати книги подібні до Московських.

Ще однією ознакою цих видань є літерні сигнатури, які у Москві того часу ніколи не застосовувались.

У старообрядницьких віленських виданнях здебільшого на першому листі зошити ставили літерну сигнатуру, а на звороті останнього аркушу – цифрову. У цих виданнях присутні подвійні вихідні дані – перші, того видання XVII ст., яке було взято за приклад із згадкою імен царя Олексія Михайловича та патріарха Йосипа, початкової та кінцевої дати друку; другі – із зазначенням типографії XVIII ст., яка здійснювала переддрукування.

У ранніх виданнях вихідні дані друкувалися на одному аркуші, пізніше – другі вихідні дані – на іншому аркуші. Цей аркуш буває втрачений.

Могильовське книгодрукування проіснувало до 1772 року. Віленська, гродненська, супрасльська та почаївська зберегли свободу друкування старообрядницьких видань до 1795 року.

Надалі старообрядницьке книгодрукування призупиняється, інколи друкуються повторні видання, на яких завжди невірно вказано вихідні дані. Орнамент на цих виданнях вже не дає вказівок щодо визначення друкарні, тим самим зникає можливість віднесення досліджуваного стародруку до певної друкарні

Сигнатура і колонцифра. Запровадження в українських кириличних стародруках сигнатури (1580 р.) і колонцифр (1574 р.), а також інших технічних елементів сприяла полегшенню підбору листів для формування книжкового блоку. При цьому, на відміну від московських стародруків, в яких сигнатури і колонцифри завжди позначались виключно цифрою, в українських і білоруських стародруках застосовувалась літерні, піктографічні (/; !, ? і ін.) та в формі знаків пунктуації сигнатури.

Висновки до розділу 2.

За результатами дослідження завдань, об'єктів і методів експертизи київських кириличних стародруків XVII – XVIII ст.ст., аналізу та систематизації каталогів цих стародруків, як джерел їх атрибуції, у їх історичному розвитку, та

характеристики основних стадій експертного дослідження відповідних стародруків, сформовано наступні висновки, положення та пропозиції.

1. Метою експертного дослідження київських кирилических стародруків є ідентифікація конкретного примірника книги, як такого, що був створений шляхом стародрукування кирилическим шрифтом в типографіях м. Києва в період із 1618 до 1800 року. Процес ідентифікації київських кирилических стародруків має назву атрибуції (з лат. *attributio* – «переписування») - визнання автентичності стародрукованого видання кирилического шрифту, встановлення авторства стародруку, посвяти до нього чи його видавця, часу створення та належності до історичних друкарень м. Києва. У свою чергу, атрибуція кирилических стародруків передбачає їх експертне дослідження, тобто цілеспрямовану діяльність експерта, у тому числі судового експерта-мистецтвознавця, щодо встановлення автентичності примірника (повного чи дефектного) конкретної книги до стародруків та її ідентифікації з уже каталогізованими і описаними київськими кирилическими стародруками XVII-XVIII ст.

2. Важливими джерелами для експертного дослідження київських кирилических стародруків XVII-XVIII ст.ст. є каталоги (з грец. *κατάλογος* – список, перелік книг) стародруків, які містять фахові описи відповідних видань, як правило, зі вступними статтями (передмовами), методиками атрибуції стародруків, а також із зображеннями відповідних стародруків або їх фрагментів. За хронологічним критерієм, з урахуванням ступеню розвитку методології та техніки експертного дослідження та атрибуції стародруків, можна виокремити три основні періоди, у межах яких згруповані каталоги київських кирилических стародруків.

Перший період (з кін. XVIII ст. – до поч. XX ст.) - поява перших каталогів київських кирилических стародруків (упорядники: А. Бичков, Я. Головацький, С. Голубєв, І. Каратаєв, С. Маслов, В. Перетц, А. Петрушевич, П. Попов, І. Свенцицький, В. Сопіков, Ф. Тітов, В. Ундольський і ін.), які здебільшого становили розширений бібліографічний опис (із зазначенням розмірів, тиражу, наявності орнаментального оздоблення та інших описів книг) відповідних

видань у архівах, бібліотеках академій, університетів, музеїв і наукових установ, у приватних колекціях і букіністичних магазинах.

Другий період (1922-1991 р.р.) – розвиток каталогізації київських кирилических стародруків, виданих за доби входження України до складу колишнього СРСР українськими (Я. Бирюк, Я. Запаско, Т. Золотарь, Я. Ісаєвич, С. Петров і ін.), і зарубіжними ученими (Л. Горфункель, О. Гусєва, Т. Каменєва, І. Поздєєва, І. Полонська, Л. Спіріна, Н. Чернишова і ін.). Характеризуються зростанням науково-методологічного рівня опису відповідних видань, переатрибуції описаних у перший період стародруків, та м'яким, але принциповим суперництвом української та російської наукових шкіл дослідників стародруків.

Третій період (1991 – до сьогодні) – поява якісно нових каталогів київських кирилівських стародруків, які зберігаються в державних архівах, бібліотеках і музеях, а також у приватних колекціях в Україні та за кордоном (Росія, Білорусь, Велика Британія, США і ін.), що містять повні та системні описи відповідних видань, у тому числі й переатрибутованих і раніше не виявлених і не атрибутованих у два попередні періоди.

3. Процес експертного дослідження київських кирилических стародруків є системою послідовних і взаємозумовлених стадій вивчення та ідентифікації конкретного примірника (примірників) книги (повного або дефектного), із метою її атрибуції за системою основних критеріїв (авторство та назва книги, її формат, час видання, гравюри і гравери, шрифти і прикраси, заставки та орнаментальне оздоблення колонтитулів, виливні прикраси, форти, бандеролі, сигнатур, обкладинки *etc*), в якості встановленого, каталогізованого та описаного київського стародрукованого видання кирилівського шрифту XVII - XVIII ст.ст.

ВИСНОВКИ

За результатами проведення наукового дослідження, проведеного в межах магістерської роботи, обґрунтовано цілісну концепцію київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст., як важливого об'єкту національної культурної та мистецької спадщини, та визначено особливості їх експертного дослідження та атрибуції, а також сформовано наступні найбільш значущі висновки, положення та пропозиції.

1. Київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст. – це сукупність стародрукованих книг, виданих кириличним шрифтом (церковно-слов'янським, староукраїнським, гражданським) у типографіях м. Києва (друкарні Києво-Печерської лаври, Спиридона Соболя і ін.) у період із 1618/1619 рр. – до 1800 року, які містять богословські, філософські, етичні, історичні та інші сюжети і становлять національну наукову, культурну та мистецьку спадщину.

Основні ознаки категорії «київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст.»: *за сутністю*, (походженням), є втіленням здобутків розвитку української науки, культури і мистецтва у книгодрукарстві в період протистояння Києва польській і московській культурній, мовній, політичній і адміністративній експансії в XVII-XVIII ст.ст.; *за змістом* (предметом), це понад 700 найменувань книг, в яких вміщуються переклади канонічних церковних книг (Біблії, Євангелія та ін.), а також похідні від них церковні, богословсько-філософські, морально-етичні, історичні, педагогічні, правові, публіцистичні та інші твори; *за мовою*, є книгами, написаними церковно-слов'янською та/або староукраїнською мовами або ж т.з. «гражданським шрифтом» (із 1790 р.); *за формою*, є художньо оформленими книгами у оправах, які надруковані кириличним шрифтом однією, двома чи більше фарбами, містять форту, рамки, гравюри, орнаменти, виливні прикраси, герби церковних і світських історичних діячів і є витвором вітчизняного книгодрукарського мистецтва XVII-XVIII ст.ст.; *за часом видання*, це книги що були видані з 1618/1619 р.р. до 1800 року в місті Києві. Більшість із досліджуваних стародруків, насамперед, видані в «золотий вік» київського

книгодрукарства (1618/1619 р. – 1718 р.), відносяться до рідкісних і цінних видань.

2. Київські кириличні стародруки відрізняються своєю багатоманітністю та можуть бути класифіковані за такими критеріями, як: 1) *предмет (назва і сюжет) стародруку*: а) класичні церковні канонічні твори, перекладні з грецької мови; б) похідні від канонічних твори церковно-обрядового характеру; в) богословсько-філософські твори; г) історичні, правові, морально-етичні, педагогічні, філологічні, публіцистичні та ін. твори; 2) *час (період) видання стародруку*: а) утвердження книгодрукарства в м. Києві та видання в Києво-Печерській лаврі стародруків-«первістків» - (1618/1619 р. – 1624 р.); б) розвиток вільного книгодрукарства в Києві та розширення мережі друкарень і репертуару кириличних стародрукованих видань (1624 р. – 1721 р.); в) занепад вільного книгодрукарства, що супроводжувався позбавленням Києво-Печерської лаври автономії, запровадження синодальної цензури і скороченням репертуару лаврських стародруків (1721-1800 рр.); 3) *друкарня, де видано стародруки*: а) Києво-Печерська лавра (1616-1800 рр.); б) друкарня Тимофія Вербицького (1623-1625 рр.); в) Спиридона Соболя (1627-1631 рр.); 4) *авторство стародруку*: а) із невстановленим авторством; б) зі встановленим авторством (Захарія Копистенський, Максим Грек, Сільвестр Коссов, Касіян Сакович, Памво Беринда, Петро Могила, Іоанікій Галятовський, Лазар Баранович, Антоній Радивиловський, Дмитрій Туптало, Стефан Яворський і ін.); 5) *мова та шрифт, використані в стародруці*: а) церковно-слов'янські та староукраїнські стародруки; б) стародруки, видані гражданським шрифтом («петровською азбукою»). Ці види і групи стародруків, класифіковані за попередньо виявленими критеріями, утворюють систему київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

3. Усі бібліографічні дослідження, які стосуються київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст., поділяються на три основних групи історичних і сучасних робіт українських і зарубіжних учених: 1) спеціальні дослідження, прив'язані книгодрукарству в Києві, переважно діяльності типографії Києво-Печерської лаври і її виданням; 2) загальні роботи, присвячені стародрукованим

виданням в Україні та їх поширенню в світі; 3) роботи, присвячені типографській справі та книжковому мистецтву (гравюрам і граверам, філіграням, шрифтам, ініціалам, прикрасам, таблицям, покрайнім записам *etc.*), які можуть бути використані під час експертного дослідження та атрибуції київських кирилівських стародруків.

4. Історія київських друкарень і кириличних стародруків у XVII-XVIII ст. репрезентована наступними періодами: *перший період*, генезис книгодрукарства та київських стародруків-«первістків» у Києво-Печерській лаврі за часів Є. Плетенецького (1618/1619 р. – 1624 р.), а також у книгодрукарнях Т. Вербицького і С. Соболя (1618-1631 рр.); *другий період*, розвиток вільного книгодрукарства в Києві та розширення мережі друкарень і репертуару кириличних стародрукованих видань (1631 р. – 1721 р.); *третій період*, занепад вільного книгодрукарства, що супроводжувався позбавленням Києво-Печерської лаври автономії, запровадження синодальної цензури і скороченням репертуару лаврських стародруків (1721-1800 рр.).

5. Метою експертного дослідження київських кириличних стародруків є ідентифікація конкретного примірника книги, як такого, що був створений шляхом стародрукування кириличним шрифтом в типографіях м. Києва в період із 1618 до 1800 року. Процес ідентифікації київських кириличних стародруків має назву атрибуції (з лат. *attributio* – «переписування») - визнання автентичності стародрукованого видання кирилівського шрифту, встановлення авторства стародруку, посвяти до нього чи його видавця, часу створення та належності до історичних друкарень м. Києва. У свою чергу, атрибуція кириличних стародруків передбачає їх експертне дослідження, тобто цілеспрямовану діяльність експерта, у тому числі судового експерта-мистецтвознавця, щодо встановлення автентичності примірника (повного чи дефектного) конкретної книги до стародруків та її ідентифікації з уже каталогізованими і описаними київськими кириличними стародруками XVII-XVIII ст.

6. Важливими джерелами для експертного дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. є каталоги (з грец. *κατάλογος* – список, перелік книг) стародруків, які містять фахові описи відповідних видань,

як правило, зі вступними статтями (передмовами), методиками атрибуції стародруків, а також із зображеннями відповідних стародруків або їх фрагментів. За хронологічним критерієм, з урахуванням ступеню розвитку методології та техніки експертного дослідження та атрибуції стародруків, можна виокремити три основні періоди, у межах яких згруповані каталоги київських кириличних стародруків.

Перший період (з кін. XVIII ст. – до поч. XX ст.) - поява перших каталогів київських кирилівських стародруків (упорядники: А. Бичков, І. Бушев, Я. Головацький, С. Голубєв, І. Каратаєв, С. Маслов, С. Миславський, В. Перетц, А. Петрушевич, П. Попов, І. Свенцицький, В. Сопіков, Ф. Тітов, В. Ундольський і ін.), які здебільшого становили розширений бібліографічний опис (із зазначенням розмірів, тиражу, наявності орнаментального оздоблення та інших описів книг) відповідних видань у архівах, бібліотеках академій, університетів, музеїв і наукових установ, у приватних колекціях і букіністичних магазинах.

Другий період (1922-1991 р.р.) – розвиток каталогізації київських кириличних стародруків, виданих за доби входження України до складу колишнього СРСР українськими (Я. Бирюк, Я. Запаско, Т. Золотарь, Я. Ісаєвич, С. Петров і ін.), і зарубіжними ученими (Л. Горфункель, О. Гусєва, Т. Камєнєва, І. Поздєєва, І. Полонська, Л. Спіріна, Н. Чернишова і ін.). Характеризуються зростанням науково-методологічного рівня опису відповідних видань, переатрибуції описаних у перший період стародруків, та м'яким, але принциповим суперництвом української та російської наукових шкіл дослідників стародруків.

Третій період (1991 – до сьогодні) – поява якісно нових каталогів київських кирилівських стародруків, які зберігаються в державних архівах, бібліотеках і музеях, а також у приватних колекціях в Україні та за кордоном (Росія, Білорусь, Велика Британія, США і ін.), що містять повні та системні описи відповідних видань, у тому числі й переатрибутованих і раніше не виявлених і не атрибутованих у два попередні періоди.

На сьогодні нагальною вбачається потреба у об'єднанні зусиль держави і приватного сектору для проведення комплексної науково-дослідної роботи щодо

створення зведеного каталогу київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., а в перспективі й усіх українських стародруків XVI-XVIII ст.ст., який би модернізував доволі успішний, але суттєво застарілий каталог Я. Запаска і Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» у 3-х книгах (м. Львів, 1981-1984).

7. Процес експертного дослідження київських кириличних стародруків є системою послідовних і взаємозумовлених стадій вивчення та ідентифікації конкретного примірника (примірників) книги (повного або дефектного), із метою її атрибуції за системою основних критеріїв (авторство та назва книги, її формат, час видання, гравюри і гравери, шрифти і прикраси, заставки та орнаментальне оздоблення колонтитулів, виливні прикраси, форти, бандеролі, сигнатур, обкладинки *etc*), в якості встановленого, каталогізованого та описаного київського стародрукованого видання кирилівського шрифту XVII - XVIII ст.ст.

ДОДАТКИ

Список використаних джерел

1. Алфавитный указатель книг, поступивших в библиотеку Императорского Университета Св. Владимира в 1869 г. Киев: В Университ. типогр., 1871. 122 с.
2. Антикварная книжная торговля П.Шибанова: Антикварный каталог № 142: Новые приобретения: Библиотека профессора С.М. Шпилевского. III. Москва: Печатня А.И.Снегиревой, 1908. 34 с.
3. Антикварная книжная торговля П. Шебанов. Каталог русских книг, старых и новых, замечательных и редких. Москва, 1899. 720 с.
4. Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-западной России в биографиях и портретах по коллекции Тарновского В.В. Выпуск первый. Киев: Типограф. Императорского Ун-та Св. Владимира, 1885. VI с., 110 с.; ил., карты.
5. Бакмейстер И. Опыт о библиотеке и кабинете древностей и истории натуральной Санкт-Петербургской Академии Наук. Пер. В. Костыговым. [С.-Петербург]: Напечат. в Типогр. морского, шляхетского кадетс. Корпуса, 1779. 191 с.
6. Барбье Ф. Европа Гуттенберга. Книга и изобретение западного модерна (XIII-XVI в.в.). Пер. с франц. И. Кушнаревой; под научн. ред. А. Марковой. Второе изд., исправлен. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2021. 496 с.
7. Березин Н.И. (Н.Б.). Русские книжные редкости. Опыт библиографического описания редких книг с указанием их ценностей. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2004. 288 с.
8. Бернстайн У. Массмедиа с древнейших времен и до наших дней; пер. с англ. Н. Омеляновича, А. Николаева. Москва: Изд-во АСТ, 2017. С. 18. 512 с.
9. Бібліографія української бібліографії (1810-1923): наук.-допом. Бібліограф. покажч. Упорядн.: І. Негрейчук; наук. ред. В. Кононенко. Київ, 2017. 240 с.

10. Битовт Ю. Редкие русские книги и летучие издания XVIII века. С библиографическими примечаниями, указанием степени редкости и ценами антикваров на них, с приложением списка календарям XVIII века и списка книгам XVIII века, слывущими за редкие у некоторых антикваров, но имеющимся до сих пор в продаже. Москва: Типограф. С.П. Семенова, 1905. (Репринтное изд.). Сопров. стат. В.М. Константинова. Москва: Изд-во: «Книга», 1989. VIII, 608 с., 16 с.

11. Бочковська В., Хауха Л. Создание каталогов старопечатных книг Музея книги и книгопечатания Украины. Федоровские чтения. Москва: Наука, 2007. С. 285-296.

12. Будилович Ал. Апостол львовской первопечати Ивана Федорова Москвитина (1573-1574) гг. // Холмская Русь (Люблинская и Седлецкая губ., Варшавского Генерал-Губернаторства). Памятники русской старины в Западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П.Н. Батюшков. Выпуск седьмой. С.-Петербург: Изд-е: Министерства Внутренних Дел, 1885. С. 113-123.

13. Быкова Т., Гуревич М. Описание изданий, напечатанных кириллицей. 1689 – январь 1725. Ред. и вступ. статья, [с. 9-28] проф. П. Н. Беркова [Акад. наук СССР]. Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР. [Ленингр. отд-ние], 1958. – 402 с., 7 л. ил.

14. Відділ стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/30>

15. Вітчизняні стародруки у зібранні Державного музею книги і друкарства УРСР. Каталог. Упорядн.: В.М. Гончарук. Київ: «Час», 1991. 55 с.

16. Волощенко С.А. Києво-Печерські кириличні стародруки XVII-XVIII ст. у фондах Львівської центральної провінційної бібліотеки отців-василіян при Свято-онуфрієвському монастирі: Матер. міжнародна наук.-практ. Конференц. «Сучасні проблеми консервації і реставрації пам'яток мистецтва та писемної культури на пергаментній і паперовій основах» (23 листопада 2018 р., м. Львів). URL: <https://www.academia.edu/26277468/%D0%9A%D0%B8%D1%94%D0%>

17. Глик Дж. Информация. История. Теория. Поток; пер. с англ. М. Кононенко. Москва: Изд-во АСТ: CORPUS, 2016. 576 с.
18. Голубев С. Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах преимущественно конца XVI и XVII столетий. Киев: Тип. С.Т. Еремеева, 1876. 80 с.
19. Голубев С.Т. О начале книгопечатания в Киеве. Киевская старина. 1882. Июнь. С. 381-400.
20. Горфункель А. Каталог книг кирилловской печати XVI-XVII. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1970. 80 [2] с., 7 л. ил.
21. Грушевский М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст. Київ-Львів: Друк. «С.В. Кульженко», 1912. 248 с.
22. Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI – XVIII в.в. Методические рекомендации. Москва: РГБ, 1997. 140 с. (Работа с редкими и ценными изданиями (книжными памятниками)).
23. Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: св. кат. : в 2-х кн. Москва : Индрик, 2003. 1356 с.; ил.
24. Дианова Т. В. Филигранные XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы: каталог / Гос. ист. Музей. Москва, 1993. 192 с., 1044 ил.
25. Єфремов С. Історія українського письменства. Вид. четверте, з одмінами й додатками. Том I. Вепляр: Друкарня Шарфе, 1924. С. 172. 448 с.
26. Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів: Вид-во при Львівському держ. ун-ті, 1974. 223 с.
27. Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1960. 182 с., іл.
28. Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. 480 с.; іл.
29. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 1 (1574-1700). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1981. 136 с.

30. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 2. Частина 1 (1701-1765). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1984. 132 с.
31. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 2. Частина 2 (1765-1800). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1984. 128 с.
32. Запаско Я.П., Мацюк О.Я. Львівські стародруки. Книгознавчий нарис. Художн. Плесканко І.П. Львів: Вид-во «Каменярь», 1983. 175 с.
33. Зернова А.С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. Москва: Государ. Ордена Ленина библиот. СССР им. В.И. Ленина, 1947. 105 с.
34. Зібрання українських стародруків XVI - XVIII століть. Передмова В. Бочковська-Мартинович, Л. Хауха. Київ: АДЕФ-Україна, 2012. 482 с.
35. Иван Федоров, первопечатник: [сборник] / АН СССР, Ин-т книги, документа, письма; [ред. акад. А. С. Орлов]. Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1935. 289, [3] с., [4] л. Факс.
36. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
37. Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1975. 151 с.
38. Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.): монограф / Національний Києво-Печерс. історико-культурн. заповідн; Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ЗАТ «Віпол», 2005. 551 с.
39. Кагамлик С. Початок книгодрукування в Лаврі. *Історія України*. 1999. № 7. С. 175-187.
40. Калужняцкий Е.И. Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских. Киев, 1878. (Отд. отт. из Тр. III Археол. съезда... Киев 1878, т. 2, с. 34-46, приложение).
41. Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв.: 1566-1651 рр. Київ, 1923. 124 с.: іл.

42. Каменева Т., Гусева А. Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина. Вып. 1. Москва, 1978. 365 с.

43. Каратаев И. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491-1730. Вып 1. С 1491 по 1600 г. Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашева, 1878. [6], VI, 280, III с.: табл.

44. Каталог інкунабул. Уклад: Зданевич Б. / ЦНБ АН Української РСР. Київ: Вид-во «Наукова думка», 1974. 250 с.

45. Каталог книг кириллической печати XV-XVII вв. Научной библиотеки Московского университета. Сост.: И.В. Поздеева и др. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1980. 359 с.: илл.

46. Каталог книг кирилловской печати 16-17 веков [Ленингр. гос. ун-та] / сост. Л.Х. Горфункель. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. 81 с.: ил.

47. Каталог книгам, выдаваемым для чтения из магазина Барщевского. Киев, 1860. 30 с.

48. Каталог книгам Типографии Киевопечерской лавры. Киев: В Типограф. Киевопечерской Лавры, 1860. [2], 37 с.

49. Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у Центральному державному архіві України у м. Києві (ЦДІАК України). 1494-1764 рр. Голв. арх. управл. При Каб. Міністрів України, Центр. держ. архів у м. Києві та ін. Упорядн.: О.Г. Полегайлов (ст. упор.) та ін.; редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. Ред. і ін.). Київ: б.в., 1999. 266 с., [24] арк.іл.

50. Кириличні стародруки у фондах бібліотекм Отців Василян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові XVI-XIX століть. Каталог. Уклад.: С. Ващенко. Жовква: Міссіонер, 2015. 204 с.; іл.

51. Кирия И.В., Новикова А.А. История и теория медиа: учебн. Москва: Изд. дом. Высш. школы эконмики, 2017. С. 141. 423 с.

52. Клепиков С.А. Филиграни на бумаге русского производства XVIII - начала XX века / Академия наук СССР. Сибирское отделение. Москва: Изд-во «Наука», 1978. 239 с.

53. Книга Белорусі. 1517-1917: Зводны каталог. / Дзярж. Б-ка БССР імя У.І. Леніна, БелСЭ; Склад. Г.Я. Галенчанка і інш. Мінск: Выдавн. «БелСЭ», 1986. 615 с., 12 л. іл.
54. Книга і друкарство на Україні. За ред. П.М. Попової. Київ: Наукова думка, 1964. С. 70-101. 315 с.
55. Книги гражданской печати XVIII века (Каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеки Украинской ССР). Состав.: С.О. Петров. Отв. ред. В.И. Маслов. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1956. 302 с.
56. Книги кирилловской печати XV-XVIII вв.: катал. Сост.: А.А. Гусева. Москва, 1979. 32 с.
57. Книги кириллической печати XVI-XVIII вв. Загорского историко-художественного музея-заповедника: кат. Сост.: Л.М. Спирина. Москва, 1981. 178 с.: ил.
58. Книги первой четверти XIX века (Каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеки Украинской ССР). Состав.: С.О. Петров. Отв. ред. Ф.Я. Шолом. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1961. 400 с.
59. Книгопечатание как искусство: Типографы и издатели XVIII-XX вв. о секретах своего ремесла / Ж. Омон, Д. Баскервилл, И. Ф. Унгер, Ф. И. Ю. Бертух и др. Пер. с нем., фр., англ., итал. Москва: Книга, 1987. 382,[1] с.; ил.
60. Коломнин П. Краткие сведения по типографскому делу. Репринтное воспроизв. книги 1899 года с прилож. «Титул. Обложка» из 2-го, исправл. изд. 1929 года. Москва: изд-во Студии Артемия Лебедева, 2008. 712 с.
61. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. Том второй. От начала козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве Православной Церкви в 1820 году. С.-Петербург: Изд-е Товар-а «Общественная польза», 1874. VIII с., III с., 456 с., прилож. с. 425-456.
62. Лабулэ Э. Государство и его пределы в связи с современными вопросами администрации, законодательства и политики. Петербург: Издание Н.И. Ламанского, 1868. XXX с.; 202 с.

63. Лауцявичус Э. Бумаге в Литве в XV-XVIII вв. Вильнюс: Изд-во «Минтис», 1967. 287 с.; ил.
64. Максимович М. Начало книгопечатания в Киеве // Максимович М. Сочинения [в 3 т.]. Т. 3. Языкознание. История словесности. Киев: Тип. Аренд. Е.К. Керер, 1880. С. 691-706.
65. Марченко О.І. Матеріали до бібліографії Києво-Печерської лаври. Науково-допоміжн. бібліогр. покажчик. Ред. рада В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2006. 562 с.
66. Маслов С. Етоди з історії стародруків. I-VIII / Київський науковий інститут книгознавства. Київ: б.в., 1925. 79, [3].; іл.
67. Маслов С.І. Етоди з історії стародруків. 11-12. / Всеукр. Акад. наук. Київ: б.в., 1928. 51 с.
68. Матеріали до бібліографії Києво-Печерської лаври: наук.-допом. бібліограф. покажч. / Авт.-упоряд. О. І. Марченко; ред. рада В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. / Національний Києво-Печерський заповідник; Державна історична бібліот. України. Київ, 2006. 355 с.
69. Мацюк О.Я. Філіграні архівних документів України XVIII-XX ст. Відп. ред. Ф.П. Шевченко / Інститут української археографії АН України. Київ: Наукова думка, 1992. 352 с.
70. Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки. Уклад. Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, О.І. Іванова / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України. Київ: НБУ, 2007. 134 с.
71. Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог / Ужгородський державний ун-т, Бібліотека. Ужгород, 1961. 93 с.
72. Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог. Частина друга / Ужгородський державний ун-т, Бібліотека. Ужгород, 1964. 81 с.
73. Нестеренко О. Інформація в Україні: право на доступ. Київ: Наук. вид. «Акта», 2012. 306 с.

74. Огієнко І. Історія українського друкарства. Том І. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в. Львів: Накладом наук. Товариства імені Шевченка, 1925. (*Репринт*). Київ: «Либідь», 1994. С. 254-446 с.

75. Отчет о состоянии Богоявленского при Киевской духовной Академии Братства для вспоможенствования служащим в Академии и студентам ее за 1901 год. Киев: Типогр. И.И. Горбунова, 1902. 60 с.

76. Пекарский П. Описание словяно-русских книг и типографий 1698-1725 годов // *Наука и литература в России при Петре Великом*. Том 2. С.-Петербург: В типограф. Товариш. «Общая польза», 1862. II, 694 с., XXV с.

77. Петрушевич А.С. Каталог церковнословянских рукописей т старопечатных книг кирилловского письма, находящихся на археологически-библиографической выставке в Ставропигиальном заведении. Львов, 1888. 45 с.

78. Пфаф В. Систематический каталог книг на русском языке Императорской публичной библиотеки по части правоведения, политических и статистических наук. Изданный под наблюд. и на иждев. Князя Юсупова. Санктпетербург: В Типограф. И. Тиблина и Комп., 1863. 445 с.

79. Реестр российским книгам, ландкартам, планам, портретам и нотам, продающимся сверх многих других книг в Киеве, на Печерске и Подоле в книжной лавке Ивана Иванова Бушева. Москва: Унив. тип., 1817. 72 с.

80. Розробка методики мистецтвознавчого дослідження стародрукованих книг кириличного друку: Звіт НДР; Київський НДІСЕ; (*реєстр. № IX.1.1-2018/3*). Київ, 2020. 180 с.

81. Русская история в очерках и статьях. Составл. при участии профессоров и препод. Под ред. проф. М.В. Довнар-Запольского. Том I, с 43 рис. и 2 карт. [2-е изд.]. Москва: Типо-Литограф. И. Люндорф; Моск. учеб. кн-во, [1909]. 618 с. разд. паг., 1 карт.: ил.

82. Рыстенко А.В. Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей. Выпуск I. Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма. Одесса: «Славянская» типогр. Е. Хрисогелос, 1910. 88 с.

83. Свенцицкий И. Каталог книг церковно-славянской печати. Вид-во Церковного музея во Львове. Жовква: Печатня ОО. Василян, 1908. 213 с.
84. Свенцицкий И. Описание музея Ставропигийского института во Львове. Львов: Тип. Ставроп. Ин-та, 1908. XII, 248 с., 22.
85. Сидоров А.А. Древнерусская книжная гравюра. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. 383 с.
86. Сидоров А.А. История оформления русской книги. Москва-Ленинград: Госуд. научно-техн. изд-е текстильной, легкой и полиграф. промышл., 1946. 395 с.
87. Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР. Состав.: С.О. Петров, Я.Д. Бирюк, Т.П. Золотарь. Отв. ред. П.Н. Попов. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1961. 266 с.
88. Славянские книги кирилловской печати XVII-XX вв. Каталог. Книги, изданные в типографии Киево-Печерской лавры. Сост.: Г. Варварич. Киев: Госуд. истор. библ. УССР, 1986. 80 с.
89. Словник української мови: в 11 томах. / АН УРСР, Інститут мовознавства. За ред. І.К. Білодіда. Том 9. С. Ред. тому І.С. Назарова та ін. Київ: Наукова думка, 1978. 916 с.
90. Смирдин А.Ф. Роспись российским книгам для чтения из библиотеки Александра Смирдина. Систематическим порядком расположенная. В 4 частях. Санктпетербург: В Типогр. А. Смирдина, 1828. 907 с.
91. Спасович В. Права авторские и контрафакция. Санктпетербург: Изд-е книготорговца и типографа М.О. Вольфа, 1865. 106 с.
92. Тайлор Эд. Б. Антропология. Введение к изучению человека и цивилизации; пер. с англ. д-ра И.С. Ивина. Изд. 2-е. С 78 рис. в тексте. С.-Петербург: Изд-е И.И. Биливина. 1898. 436 с.
93. Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.; Каталог изд. хранящихся в ГБЛ. Вып. 1. 1574 г.-1 пол. XVII в. Сост.: Т.К. Каменева, А.А. Гусева. Москва, 1976. 445 с.; ил.

94. Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.; Каталог изд. хранящихся в ГБЛ. Вып. 2. Т. 1. Киевские издания 2-й пол. XVII ст. Сост.: А.А. Гусева, Т.К. Каменева, И.М. Полонская. Москва, 1981. 322 с.
95. Українська видавнича справа у персоналіях (XVI ст. – середина XX ст.). Бібліограф. словник-довідник. За заг. ред. Л.О. Губи. Дніпро: Ліра, 2016. 216 с.
96. Ундольский В.М. Очерк славяно-русской библиографии. С дополнениями А.Ф. Бычкова и А. Викторова. Москва: Моск. публичный и Румянцев. музеи, 1871. [4], IV с., 388 стб.
97. Федоренко В.Л. Дослідження С.О. Петрова «Книги кириличного друку XVIII ст.» (Київ, 1956 р.) як джерело для атрибуції київських кириличних стародруків, виданих цивільним шрифтом. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку*: Матеріали XV-ої Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ: м. Роттердам, 07 листопада 2021 р. За ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. Київ; Валлетта: ГО «ВАДНД», 2021. С. 108-112.
98. Федоренко В.Л. «Інформаційна видавнича революція» І. Гутенберга та утвердження авторського права і суміжних прав та механізмів їх захисту в Європі. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2019. № 4. С. 288-300.
99. Федоренко В.Л. Проблеми утвердження судової експертизи об'єктів авторського права від «Видавничої революції І. Гутенберга» – до поч. XX століття. *Проблеми та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики*: міжнар. наук.-практ. конф. (16 жовтня 2020 р., м. Одеса). Одеса, 2020. С. 600-605.
100. Фергюсон Н. Цивилізація: чем Запад отличается от остального мира. Пер. с англ. К. Бандуровского; под ред. И. Кригера. Москва: АСТ: *Corpus*, 2014. 544 с.
101. Франко І.Я. Записки проти книгокрадів у старих книгах та рукописах. *ЗНТШ*. 1907. Т. 77. С. 173-176.
102. Франко І. Карпато-руське письменство XVII-XVIII в.в. Львів: З друк. Наук. Т-ва імені Шевченка, 1900. 160 с., [2].

103. Художественная литература. Каталоги-прейскуранты на покупку и продажу букинистических и антикварных книг. Москва: Изд-во Всесоюзн. Книжн. палаты, 1961. 564 с.

104. Научная литература, словари, справочники, энциклопедии. Каталоги-прейскуранты на покупку и продажу букинистических и антикварных книг. Москва: Изд-во Всесоюзн. Книжн. палаты, 1961. 286 с.

105. Чернышова Н.Ф. Каталог русских книг кирилловской печати XVI-XVIII вв. (Госуд. публ. истор. библ.). Москва: Изд. Госуд. публ. истор. библ., 1972. 37 с.

106. Шалашна Н. Михайло Максимович і його «Книжна старина южнорусская». *Вісник Книжкової палати*. 2000. № 3. С. 32-33.

107. Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Співгол. Редкол.: О.С. Оніщенко і П.С. Сохань. Київ: НБУВ, 2005. 334 с.

108. Шараневич И. Каталог археологическо-артистических предметов, церковно-славянских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся в Музее Ставропигийского института на дни 1/13 Марта 1890. Львов: Типогр. Ставропигийского ин-та, 1890. 87 с.

109. Шараневич И. Отчет из археологическо-библиографической выставки в Ставропигийском институте, открытой 28 сентября (10 октября) 1888 г., закрытой 16 (28 февраля) 1889 г., и опись фотографически снятых предметов из той же выставкн.: Львов, 1889. 99 с.

110. Шницер Я.Б. Иллюстрированная всеобщая история письмен. С 155 рис. и т.д. 19 отдельными таблицами, печатными красками и золотом. С.-Петербург: Изд. А.Ф. Маркса, 1903. 264 с.

111. Щицгал А. Русский гражданский шрифт 1708-1058. Москва: Госуд. изд-во «Искусство», 1959. 279 с.

112. Энциклопедия книжного дела / Ю.Ф. Майсурадзе, А.Э. Мильчин, Н.П. Маковеев и др. Ищд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2004. 634 с.

113. Юрчишина-Сміт О. Чернець Ілля (*fl.* 1637-1663). Каталог творів. Українська та румунська гравюра доби Барокко. Київ: б.в., 2021. 226 с.; іл.

114. Catalog of The Diaghilev-Lifar Library / Sotheby Parke Bernet Monaco S.A. 28, 29, 30th The November 1st Desember 1975. Exposition Publique, 1975. 217 p.

115. Cyrillic book printed before 1701 in British and Irish Collections. A Union Catalogue / Complited by: Cleminson R., Thomas C., Radoslavova D., Voznesenskij A. London: The British Library, 2000. 172 p.